ساهتڪ پرک

ليکڪ:اي جي اُتم

(1997 Dec)

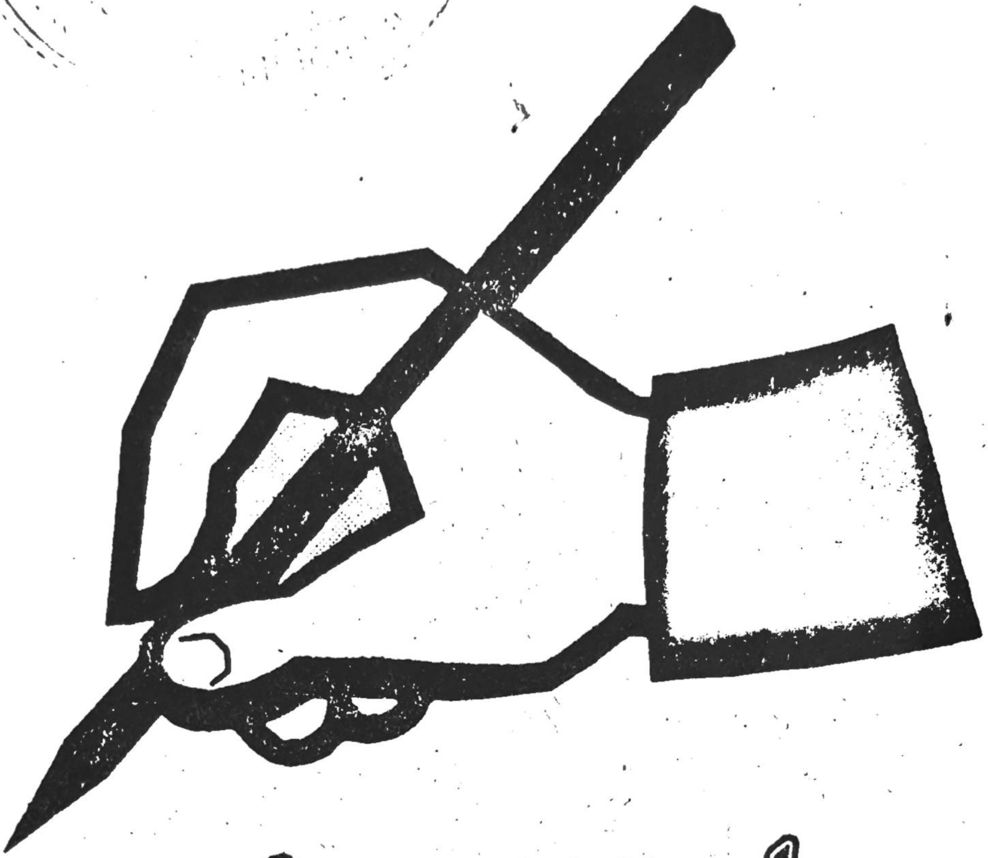

ساهتڪ پرک

ليکڪ

اي. جي. اُتم

۱۹۹۷

December

ساهتڪ پرک

(تنقيدي ۽ تحقيقي مضمون)

Indian ...
No. ... ...

ليکڪ

اي. جي. اُتم

ڊسمبر ١٩٩٧ ٥٠ سالگره قيمت ٢٠ رپيا

نئين دنيا پبليڪيشن،
بي ٩، فلورينا، سيتلا ديوي روڊ،
ماهيم، بمبئي - ١٦.
فون - ٤٣٧٤١٣٦

SAHITIK PARKHA
(Essays)

By A.J. UTTAM

Naeen Duniya Publications
B/9, Flourina, Sitla Devi Road,
Mahim, Mumbai - 16.
Tel. : 4374136

Copyrights : With the Author
Year 1997

Price Rs. 20.00

Owned & Published by Mr. A.J. Uttam on behalf of
Naeen Duniya Publication, Mumbai - 16.
Printed By Ishwardas V. Jadwani at Raju Printers,
Station Road, Ulhasnagar - 3.

ليکڪ طرفان

منهنجو هي مضمونن جو ١٤ ڪتاب آهي جنهن ۾ ڏنل سڀ مضمون پهريون دفعو ڪتابي صورت ۾ ڇپيا آهن. اُهي اَدبي، تنقيدي ۽ تحقيقي آهن. هي منهنجو ڪتاب ١٩٩١ ڪان پوءِ ٿو ظاهر ٿئي، اُن جو سبب آهي جو مان ايترا سال احمدآباد جي هفتيوار اَخبار جهوليلال لاءِ هر هفتي ليک لکندو هوس، چو جو اُن جي ايڊيٽر ديال موٽواڻيءَ سان خوفناڪ حادثو ٿيو هو ۽ آلاجي ڪيئن موت کان بچي ويو هو.

هو اُن حادثي جي ڏک مان اَجا بہ مڪمل طور آجو نہ ٿيو آهي ۽ اُنجو اَثر آهڙو اَٿس جو تمام چڱيءَ طرح پڙهي، لکي ۽ ياد ڪري نہ سگهندو آهي. جيڪڏهن ڪيس اِن حادثي جي ڪري مان ڪيس تن، من، ڌن سان مدد نہ ڪريان ها تہ جهوليلال اَخبار هن ڪان اَڳي بند هجي ها. پر ديال موٽواڻيءَ مونکي اُن جو اُجورو تازو ڪرتگهنتا سان ڏنو آهي جنهنڪري مونکي پنهنجي ”نئين دنيا“ پبليڪيشن وري شروع ڪرڻي پيئي آهي. جنهنجو هي تازو ٻيو ڪتاب آهي.

جئہ سنڌي.

فهرست

١ - ليڪ طرفان

٢ - صوفي ۽ ڀڳتي ڪوتا جو سنڌي

٣ - شاھ لطيف جو ڀارتي ڪلياڻ آدرشن
جيوت تي اثر

٣ - تنقيد جا مسئلا ۽ سنڌي تنقيد
جي اوسر

٤ - اوائلي سنڌي نثر تي اِتهاسڪ نظر

٥ - ٻن سنڌي مهاڪوين اَياز ۽ شيام جي ڪوت

٦ - باغي ڀڳتڻ ميران

٧ - عظيم ترين اَديب تيرٿ بسنت

صوفي ۽ ڀڳتي ڪوتا جو سنڌي جيوت تي اثر

اسانجي سنڌي صوفي شاعري ۽ سنت ڪوتا هند-پاڪ اُپکنڊ جي صوفي ۽ ڀڳتي هلچل جي پيداش هئي. اُها هي انقلابي هلچل هئي جا ۵۰۰ سال اڳ (۱۴ کان ۱۸ صديءَ تائين) هلي ۽ سيني ڀولين ۽ پرانتن ۾ پکڙجي ويئي. ان هلچل جو جيترو گهڻو ۽ گهرو اثر نه رڳو ڪوتا ۽ ساهت تي پر سڄي زندگي ۽ رهڻي ڪرڻي وهنوار ويچار تي پيو. اها هلچل خود آزاديءَ جي هلچل کي متاثر ڪندڙ ۽ رهبري ڪندڙ هئي.

ان هلچل جو بنيادي ۽ مکيه سنجهو هو وحدانيت، ڀائيچارو ۽ ڌرمي سماجي سهڄيون. اَڄ جنهنکي سيڪيولرزم ٿا چئون. جيڪا اڄ به ايتري اَهميت تي رکي جيتري ۵۰۰ سال اَڳي تي زکيائين. اَڄ ملڪ جي ڌرمي اَسهپ ۽ تنگدلي واري وايومنڊل ۾ پاڻ اُنجي ضرورت ۽ مناست وڌيڪ آهي. ان هلچل جو سيني ڀولين ڌرمن ۽ پرانتن واري ۽ ڪوتا تي خاص اَثر تيل آهي ڇو جو ان هلچل جا باني ئي هئا هيٺين درجي مان اُسريل ڪمي ڪاسبي ڪوي. جيڪا متئين طبقي وارن جي ڀولي ۽ پنڊتن، پروهتن ۽ ملن مولوين جي هڪ هٽيءَ واري ڀوليءَ کي ٽلانجلي ڏيئي عام جنتا جي ڀولي ڪم آندي. مرهٽي سنت ڪوي ايڪنات ۽ تلسيداس سنسڪرت کي ترڪ ڪري پنهنجي مادري زبان ۾ ڀڳتي ڪوتا جو رس وَرايو. ايڪنات ڪلمڪلا چيو ته جي سنسڪرت چون ٿا ڀڳوان جي ڀولي آهي ته مرهٽي ڇا لڳن چورن جي ڀولي آهي ڇا؟

ان صوفي ۽ ڀڳتي هلچل نه رڳو سنڌي ڪوتا، ساهت ۽ ڪلچر تي اونهو اَثر ڪيو پر خود عام ماڻهن جي سماج، ويچار، وهنوار ۽ رهڻي

کهڻي، اصل سياءَ تي وڏو اثر ڪيو آهي. ان باري ۾ اسانجي مشهو
اديب ديوان ديارام گدومل ١٩٣٢ ۾ لکيو، ”سچي سنڌي سنسڪرتي
آهي راڳ ۽ سنگيت ۾ سچو سنڌي ساهت آهي صوفي مت جي تاريخ
راڳ ۽ سنگيت جي شوق ۾ هندو مسلم ميل ميلاپ مان اسان ۾ جيڪ
ياڻپ ۽ لوڪشاهيءَ جي ڀاونا پيدا ٿي آهي، سا هندستان جي ٻئي
ڪنهن ڀاڱي ۾ ورلي نظر ايندي ... سنڌين جي، سڀ مان گڏ ڪٺ
واري سياءَ ۽ مهمان نوازيءَ مان ائين نه سمجهڻ گهرجي ته ڪو ڪين
ڌرم لاءِ چاهه ڪونهي يا هو ڀاڳڪي ”تيج“ ٿا سمجهن ... سماجڪ طرح
سنڌ هندستان جي سڌريل حصن ۾ اڳيان اڳيان آهي ... هنن وٽ
کاڌي رڌڻ ۽ کائڻ جون ڪي به پابنديون ڪونهن، پوشاڪ جي لحاظ
کان هو سرؤديسي (Cosmopolitan) آهن. جات پات جو ڀيد جيڪو
ٻين هنڌ آهي اهو هتي عدم موجود ڏسبو ... بيهڪ ۾ ته سنڌي پريان
ٿي پڌرو آهي.“

اسين هندو-مسلمان ورهاڱي کان اڳ هڪ ٻئي ۾ کير کنڊ ٿي
رهندا هئاسين. هڪ ٻئي جي وڏن ڏينهن عيد، ڏياري، هوليءَ جي
جشن ۾ شامل ٿيندا هئاسين. اهوئي سبب آهي جو ورهاڱي وقت
سنڌ ۾ ايڏي وڏي پيماني تي فساد نه ٿيا ۽ نه خون خرابي ٿي جيڪا
پنجاب ۽ بنگال پرانتن ۾ ٿي هئي. اسان وٽ جيڪي به ٿورا دنگا فساد
ٿيا ۽ ننڍي پيماني تي خون خرابي ٿي سا به سنڌ ۾ ٻاهران آيل مهاجرن
جي ڪري، جيڪي خود هندستان ۾ هندن ۽ سکن جي هٿان مڪان
دڪان لٽائي، جانيون قربان ڪري، ڦلجي ڏکجي آيا هئا. جن جي
دل بدلي جي ڀاونا سان جلي رهي هئي، جنکي خود لياقت علي خان
جهڙن ڀڙڪايو ۽ همٿايو جيئن سنڌي هندو پنهنجا دڪان، مال
ملڪيتون ڇڏي لڏي وڃن. اسانکي پنهنجن سنڌي مسلمانن ڀائرن
مهاجرن جي فسادن جي اڳ کان بچايو هو.

اسانجو سياڻ بہ ڪشاده دلي وارو آهي. ڇوت ڇات ۽ تنگدلي کان بالاتر آهيون. اِن ڪشاده دلي ۽ لبرل سياڻ ڪري ورهاڱي ڪري هتي لڏي آچڻ تي اسين ڏکين، اڻانگين حالتن سان پاڻ نڀائي پنهنجن پيرن تي بيهي سگهيا آهيون. جيتوڻيڪ پارت ۾ اسانجو عدد هين ڌارين جي پيٽ ۾ جڻ آٽي ۾ لوڻ آهي. هتي مڪاني ماڻهن ۾ جيڪا ڇوت ڇات ۽ آسهپ آهي سا اسان ۾ ڪانهي. سنڌي هندن جي سياڻ ۽ وهنوار جي خاصيت مسلمانن سان رلي ملي هلڻ، سندن پيرن، فقيرن کي پوڄڻ وغيره، صوفين جي درگاه تي وڃڻ ۽ دعا پنڻ وغيره جو آثر ڪنيو آهي تہ موت ۾ خود مسلمانن بہ پنهنجي شادي مرادي ۽، ريتين رسمن وغيره ۾ هندن جي ريتين رسمن تي عمل ڪيو آهي. جڻن مشهور ليکڪ آربيري پنهنجي ڪتاب ”انٽروڊڪشن ٽُ صوفيزم“ ۾ لکيو آهي، ”ڪيترن ئي هندن جي سماجڪ رسمن (بدات) تي عمل ڪرڻ ٻيم اِسلامي ملڪن ۾ موجود ڪونهي، پر رڳو پارت ۾ آهي. پيرن جي درگاه جي ياترا ڪرڻ ۽ سوغاتون ڏيڻ، قسم کڻڻ، قبن تي تيل جو ڏيئو ٻارڻ، منايون ورهائڻ اِسلام ۾ ناهي.

اِهو آثر سنڌي صوفي شاعري جو نتيجو آهي. خاص ڪري شاهہ، سچل، روحل، بيڪس، بيدل وغيره جي شعر ڪري. انڪري ئي حسام الدين راشدي لکيو هو تہ شاهہ جي خدمت جيڪا هندن ڪئي آهي سا مسلمانن نہ ڪئي آهي. اها ڳالهہ سچل سان بہ لاڳو آهي. هنجا ڪيترا ئي هندو شش آهن. جن مان سيني کان مشهور آهي نماڻو فقير. جنهن سچل جي پيغام کي نہ رڳو هندستان ۾ پر يورپ ۽ آمريڪا ۾ بہ ڦهلايو آهي. جتي سچل جون چونڪيون لڳنديون آهن. نماڻو فقير جو اصلي نالو رُڪي شراف. جنهنجو جنم شڪارپور ۾ ١٨٨٨ ۾ ٿيو ۽ انتقال ١٩٦٣ ۾ ٿيو. هنجون هاليون درازن ۾ سچل جي گديسر جي تربت پرسان پوريل آهن. جنهن تي قران جي آيت لکيل آهي اها

تربت مان خود ١٩٦٤ ۾ سنڌ جي سفر ۾ ڏسي آيو هوس. نماڻي فقير جي مريدياڻي مسز نندني شوداساڻي جي به درازن ۾ تربت آهي. هنجو گهوٽ هر سال سنڌ ۾ سچل جي درگاهه جي زيارت لاءِ ويندو آهي. هو ممبئيءَ ۾ به سچل جون چونڪيون هلائيندو آهي جنهنجو اِتي خاص مرڪز آهي. هن مونکي ٻڌايو ته اِهي نماڻي ءَ هنجي مريدياڻيءَ جون هائيون ته ڇا پر ڪئليفورنيا (آمريڪا) مان به هڪڙيءَ مائيءَ جون هائيون تازو سنڌ ۾ پورڻ لاءِ موڪليون ويون هيون.

تازو سنڌ يونيورسٽيءَ جو اڳيون وائيس چانسلر غلام علي آلانا جڏهن ممبئيءَ آيو ته ٻڌايائين ته عام مسلمان به هندو استري-نماڻو فقير جي تربت مٿان فاتح پڙهندا آهن. مان نٿو سمجهان اهڙو هندو مسلم سهجيون جو مثال ڪو ٻين پرانتن مان ڪٿي هوندو. نماڻي فقير جون شاخون آمريڪا، لنڊن، يورپ ءَ اِسپين وغيره ۾ به آهن ته هتي بڙودي، ممبئيءَ ۾ به آهن.

سچل ته هندو مسلم پيدياوَ جي ڪٽرپڻي خلاف اصل باغي جهنڊو بلند ڪيو هو. هن چيو آهي :

ڪلمي مونکي ڪين ڪيو، مؤرون مسلمان،
نڪي اَحمد موڪليو عرب ڪان ايمان،
سچو سو سبحان، عالم ليکي آدمي -
ڪلمو پڙهان ته ڪافر ٿيان، گهران نه انهيءَ گهير
جاڏي راهه رسول جي، تاڏي پايان نه پير.
اللهه اللهه جو چوين، پاڻ ٿي اللهه جاڻ
جان جان طلب مسجد منبر، ڪين ڪرين ويرانا
تان تان راهه قلندر واري، ڪين مِلي مردانا.

آهڙا باهي شعر هند-پاڪ جي اُپکنڊ ۾ ڪنهن به ٻئي صوفي شاعر
چيا آهن. نمائي فقير ته حق موجود ڪتاب ۾ مثالن سان ٻڌايو
هي ته سچل تي گرونانڪ جو ڏاڍو آثر ٿيل هو ۽ هنجا اڌ سؤ کان مٿي
گين ويچارن وارا مثال ٻڌايا آهن.

حقيقت ۾ سچل ته پاڻ تي نانڪ نالو به تو رکي ۽ چوي : بندرابن
بيٺڪ ميري-گنگا جمنا وچ اشنان-نانڪ لچمڻ ميرا نام. ٻئي
عر ۾ سچل، ڪلتار ۽ ستگرو تي وشواس تو ظاهر ڪري. ٽئين شعر ۾
ه چويتو : ”جپ صاحب جو جپ-تا گرنتي گر مليئي.“

گرونانڪ خود به پنهنجي سلوڪن ۾ پنجابي ٻوليءَ سان گڏ پارسي
فظ ڪم آندا آهن. اصل پارسي-سلوڪ نه چيا آهن جيڪي گرو گرنت
احب ۾ ڇپيل آهن. جئن چويتو :

١- يڪ عرض گُفتَم (چوان تو) پيش تو دَرَ، گش ڪُنَ (ٻڌ) ڪَرتار
حقا (سچو) ڪَبير ڪريمَ توُن، بي عَيب پرَوَدگارَ
(اثر) دُنيئا مقامي فاني تحقيق دِلَ داني (سمجهه)
مَمَ سَرَ موُءِ (وار) عزرائيل گِرِفتَهه (پڪڙيا آهن)
دِلِ هيچِه نه داني (ڪجهه نتو سمجهان)
٢- زَنَ پِسَرَ پِدَرَ بِرادرانَ، ڪَسَ نيس (ڪو ناهي)
دَستَنگيرَ (سائي)
آخر ب‍بِئُفتَمِ (مرندس) ڪَسَ نه دارَدَ (نه بچائيندو)،
چوُن شَوَدَ (ڇا ٿيندو) تَڪَبيرَ (جنازو)
٣- شَبَ روز گشتَمَ دَرَ هوا (لالچ ۾ قران تو)،
ڪَرديم بَدي خَيالَ
گاهي نه (ڪڏهن نه) نيڪي ڪارِ ڪردم،
مَمَ ابنَ چني (اهو) اَحوالَ

٢- بَدَ بخَتَ همَچہُ بخيلَ غافِل،
بي نظر (بيشرم) بي پاڪ
نانڪ بِگويدَ (چويٿو) جَنُ تُرا (تنهنجو)،
تيري چاڪرانَ پا (پير) خاڪَ.

گرونانڪ جو اهڙو ٻيو بہ ١٢ ڪن سٽن وارو پارسي ۾ سلوڪ گرو گرنٿ صاحب ۾ ڇپيل آهي. اِهو ڏيکاري ٿو تہ نانڪ ديو ٥٠٠ ڪن سال جهوني يگہ ۾ بہ ويچار ۽ وهنوار ۾ تنگدل ۽ تعصبي نہ هو، پر ڏاري ٻوليءَ لاءِ بہ نفرت نہ هئس، جئن ڪن فرقيپرست سنڌين ڪي اڄ بہ آهي.

گرونانڪ ديو جي انهن سيڪيولر جذبن ۽ خيالن جو اثر اسانجي سنڌي جنتا تي تمام گهڻو ٿيو جو پنجاب سنڌ جي لڳو لڳہ پرانت آهي. اصل اسانجي صوفي شاعرن شاهہ، سچل، روحل تي بہ ٿيو جن خاص ڪري ستگرو، ڪلتار، گرمکہ، ڪلنگي، جاپ جپڻ وغيره جهڙا لفظ ڪم آندا آهن.

هنن لڳہ ڀڳہ سڀني شاعرن اَنَل حق (مان خدا آهيان) جي نعاري هڻندڙ منصور جو ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي. سچل تہ ١٠٠ شعرن ۾ ڪيو آهي. شاهہ بہ منصور سان گڏ سوري (ڦاسي) جو ڏهن- ٻارهن هنڌ ذڪر ڪيو آهي. بيدل، بيڪس، روحل تہ ڪيو ئي آهي پر ويدانتي ڪوي ساميءَ بہ ڪيو آهي جنهن هڪ هنڌ تہ قران جي آيت پنهنجي سلوڪ ۾ ڪم آندي آهي. ”شهر گہ جيڏو ويجهو سڄڻ آليئي پنهنجو.“ آهڙي طرح هن ويدانتي خيالن سان گڏ تہ تصوف جا ويچار بہ پنهنجي سلوڪن ۾ ڏنا آهن تہ پارسي ٻوليءَ جا بہ لفظ ڪم آندا آهن. جئن چوي ٿو : ”ميخاني ۽ مسجد ۾ جائي ڪوله فرق“
”جئن مجنو ليلي، لنو سان لال گلال ٿيو.“

هن تہ اِهو بہ چيو آهي : ”ويدن ٻگاڙي، ڪوڙين ڇڏيا ڪيترا.“ سامي تہ انهن ٻنهي ويدانتي ۽ صوفي ويچارن ڪي هڪ جهڙو سمجهي چوي ٿو : ”ڀانوي آنل حق، ڀانوي ٻولي رام رام. ٻئي هنڌ چوي ٿو : ”ڪرم، اُپاسنا، گيان، ڳالهہ چون ٽا هڪڙي“ اهڙا ويچار ٻين ويدانتي ڪوين، دلپت ۽ آسورام بہ ڏنا آهن جن قرآن جو بہ اڀياس ڪيو هو.

شاهہ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ صوفي ۽ ڀڳتي ويچارن جو آهڙو ئي ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي جو هندو جوڳين سان گهميو ڦريو آهي ۽ اُنهن کي خوب ساراهيو اٿس. هڪ هنڌ تہ چوي ٿو مڙهيءَ ۾ گهڙي ڏٺوسين، ستگرو الله سنگہ.

سنڌي، صوفي ۽ ويدانتي شاعرن ۽ ڪوين ۾ ڪٽرپڻي خلاف ۽ ساز سلوڪ وارا ويچار پڙهي مشهور ليکڪ سرڳواسي گرديال ملڪ جنهن سنڌ ۾ گهمي ڦري، سنڌ بابت گرديو جي شانتي نڪيتن ۾ ليڪچر ڏنا هئا جيڪي پنهنجي ڪتاب "Divine Dewellers" ۾ لکي ٿو تہ سنڌ ۾ جيڪا ٻين سان ڀاڻ لهڪائڻ جو سياءُ ۽ لچڪ ۽ مهمان نوازي آهي سا ان سنڌي صوفي شاعريءَ جي ڪري.

مٿين مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ڪيئن نہ سنڌ جي صوفي شاعرن توڙي ويدانتي ڪوين جي ويچارن ۾ هڪجهڙائي هئي ۽ ڪيئن هنن هندن-مسلمانن جي وچ ۾ مٺ محبت آڻڻ ۽ گڏجي گذارڻ جو پيغام ڏنو جنهن جو اثر ٻنهي ڌرم وارن هندو توڙي مسلمانن جي رهڻي-ڪهڻيءَ، ويچار-وهنوار ۽ ڀڳتي توڙي ڌرمي جيوت تي بہ ٿيو.

مٿي مون جيڪي بہ هندو-مسلم شاعرن شاهہ، سچل، سامي، روحل، بيدل، بيڪس، دلپت، آسورام وغيره جا مثال ڏنا آهن تہ اِهي سڀئي بنيادي طرح ڪوي ۽ شاعر آهن جن پنهنجي وقت ۽ زندگيءَ جي ترجماني ڪئي آهي ۽ نہ ڪنهن ڌرم مذهب يا پنٿ جي ڪا وڪالت ڪئي آهي جيئن اَڄ بہ ڀارت ۾ ڪي تنگدل ۽ تعصبي سنڌي

تورا ئي سنئين، پرچار ڪندا آهن. اُنهن شاعرن ۽ ڪوين ۾ آهڙو ڀيدڀاو، اوچ-نيچ، ذات-پات جو پرچار هجي ها تہ هي سڀ شاعر، ڪوي، هندن ۽ مسلمانن ۾ لوڪپريہ نہ هجن ها. هنن جي ۽ هنن جي چونڪين ۽ صوفي سماگم ۽ ميڙن ۾ شريڪ ٿي اُنهن کي نہ همٿائين ها جو هتي پنهنجي وطن سنڌڙيءَ کان جلاوطن ٿي بہ انهن شاعرن جي ڪلام کي زندہ نہ رکن ها جيئن هتي ڪيترن ئي سنڌي سنتن-مهاتمائن هنن جا ڪتاب وقت بہ وقت هتي ڇپايا آهن جن تي هتي جي ڪن مڪاني ماڻهن کي بہ عجب لڳندو آهي ڇو جو هو سنڌين وانگر ڇوت-ڇات، برهمڻ-غير برهمڻ جي ڀيد-ڀاو کان بالاتر نہ آهن. اِنڪري ئي هنن سنڌين کي پاڻ ۾ جذب ٿيڻ نہ ڏنو جيئن جئرامداس دولترام بہ ميڃيو هو.

اِها سنڌين جي سڀاءَ، حلت-چلت، ويچار-وهنوار يعني سنسڪرتيءَ جي خصوصيت آهي جيئن مٿي مشهور ليکڪ ۽ سماج سڌارڪ ديوان ديارام گدومل ١٩٣٢ ۾ تمام تز نموني ٻڌائي آهي جا اَڄ بہ ٦٥ سالن کان پوءِ بہ صحيح آهي.

جيئن مون چيو آهي تيئن مان بہ سمجهان ٿو تہ اُن جي جڙ صوفي ۽ ڀڳتي هلچل سان متاثر ٿيل سنڌي ڪوتا، گيت-سنگيت ۾ ئي آهي.

(ڊسمبر ١٩٩٧ ۾ سيڪيولر سوسائٽي سيمينار ۾ پڙهيل پيپر)

شاهہ لطيف جو پارکو ڪلياڻ آڏواڻي

۱۹۹۴ سال آسان سنڌين لاءِ منحوس سال هو جڏهن اسانجون چار بزرگ ساهتڪ هستيون شريمتي گلي سدارنگاڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، شري يو. ٽي. ٺڪر ۽ شري تيرٿ بسنت هڪ ٻئي پٺيان سدائين لاءِ آمرتا جو پد پائي هليون ويئون.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي سان تہ منهنجو ۵۴ سالن کان سرگرم ساٿ رهيو هو. آڏرين دفعو هتي سيپٽيمبر ۱۹۹۳ ۾ ساٿس سنڌ مان آيل ”جيئي سنڌ هلچل“ جي جوانن آصف بالادي ۽ گورڌن مالي سان گڏ مڪاميلو ٿيو هو، جيڪي پيري پيئي گڏيس ۽ شاهہ لطيف جي رسالي بابت ملاقات رڪارڊ ڪيائون ۽ فوٽا ڪڍايائون، جيڪي اڄ بہ موجود آهن. اصل ۾ منهنجو هن سان ۴۰ جي ڏهاڪي کان نووديالیہ (حيدرآباد) اسڪول ۾ مئٽرڪ شاگرد طور ناتو جڙيو جو هنجي ڊي. جي. نئشنل ڪاليج ۾ پروفيسري وقت بہ قائم رهيو، جتان مون ايم. اي. پاس ڪئي. ان شاگردي دور ۾ ئي هنجا شاهہ، سچل، سامي، ڪاليداس، ٽئگور تي ليکہ ”سنڌو“ مخزن ۽ ڪاليجي مسلني ”ڦليلي“ ۾ پڙهي سندس پرکہ اپياس ۽ علم کان متاثر ٿيس. جڏهن مان ”ڦليلي“ جو ايڊيٽر چونڊيس تہ اُنجا سال ۾ بہ پرچا ڪڍيم، جيڪي ٻيءَ مسلنيءَ جا نہ نڪتا هئا. پهرئين پرچي لاءِ هنکان ليکہ لکايم ”شاهہ جي وطن دوستي ۽ عالم دوستي“ جنهنجي آڌر ۾ لکايائين ”انڇيل ڪتاب شاه مان هڪ باب“ اهو ڪتاب بمبئيءَ ۾ ۱۹۵۱ ۾ نڪتو، جو اڄ تائين يگانو تنقيدي ڪتاب آهي ۽ ”ڦليلي“ جي ٻئي پرچي ۾ ”ڪنول گل“ تي ليکہ لکيائين. اُنہ شاهہ، سامي،

ڪاليداس، ڀرتر هري، ٽئگور، گيتا جا حوالا ڏنائين. اُن مان سندس آڳاهه اڀياس ۽ علم ظاهر آهي.

انهن ڀنهي پرچن ۾ شاعر عزيز ڪان به شعر لکيم ”هاري“ تي ۽ ”ايڪتا“ تي، جيڪي اڄ سليس ٻولي ۽ ترقي پسندي جو نشان آهن. سچ تہ ”قليلي“ مسلني جي ٻن پرچن ۾ هنن ٻن ڪانسواءِ تيرٿ بسنت، حيدر بخش جتوئي، پروفيسر اين. آر. ملڪاڻي، گيهيمل مولچنداڻي وغيره. دلگير ۾ دڪايل جون به رچنائون ڇپيم، جيڪي منهنجي ٺاهيل ساهتڪ سنستا ”پروگريسو گروپ“ ۾ پڙهيل هيون.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ به ڪاليج ۾ لطيف ٻاري ٿاهي.

هتي هن ”شاهہ“ تي ڪتاب ڪڍڻ بعد ۱۹۵۳ ۾ ”سچل“ ۽ ۱۹۵۴ ۾ ”سامي“ تي تنقيدي ڪتاب ڪڍيائين جي اڄ تائين اهڙا ٻئي ڪنهن نہ ڪڍيا آهن.

هن ڏينهن رات نور نچوئي ۱۹۵۸ ۾ شاهہ لطيف جو مڪمل رسالو، آچوڪن اُچارن سان ڪڍيو، جو جلدي خلاص ٿي ويو تہ ۱۹۶۶ ۾ ٻيو ”مجمل رسالو“ ڪڍيائين. جنهن ۾ سڀ سُر آهن پر بيت ڪجهہ گهٽ آهن. ان تي هن کي ساهت اڪيڊمي انعام مليو. ٻئي رسالا هتي شاهہ جي کوجنيڪ ۾ اڀياسي لاءِ ڏاڍا ڪمائتا ٿيا آهن، جو چئن جڻن جيڪا شاهہ تي ٿيسز لکي آهي، ان مان ٻہ ديوناگري حامي آهن. هڪ ديوناگري سنڌي ۾ ٿيسز جو بنياد بہ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جو رسالو آهي. سنڌ ۾ تہ ان رسالي کري پروفيسر هتان ڪان وڌيڪ مشهور آهي. منهنجي نئين دنيا جي شاهہ، سچل سامي پرچي (۱۹۶۲) ۾ ليکہ ۾ پروفيسر ديوناگري سنڌي وارن جي طنزي اوگهڙ ڪئي آهي: ”اسانجا سرڪردا سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي وسارڻ ٿا چاهين... سنڌين ۾ نجي مڙني مسئلن جو حل ديوناگريءَ کي ٿا سمجهن... افسوس شاهہ کي سمجهڻ لاءِ سنسڪرت شبد تہ هنديءَ مان بہ معلوم ڪن

وجن پر پارسي، عربي لفظن کي سمجهڻ ۽ سنڌي آواز اُچارڻ لاءِ موجوده لپي ئي موزون آهي.'' هو وڏو عالم، اپياسي اُستاد هو. اهڙا انسان سدائين سانتيڪا، سادگي ۽ سڌانت پسند هوندا آهن جڻ هو به هو. سندس سرڳواس ٿيڻ تي سنڌ ۾ به عقيدت جو اظهار ڪيو ويو جڻ ڪجهه مهنا اڳ سنڌ جي مهراڻ (سرڪاري رسالي) ۾ ڇپيل ليکن جو تبصرو ڪندي ٻڌايو هوم. خاص ڪري هنجي شاهه جي رسالي تہ سندس نالو سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ لوڪ-پريہ بڻائي ڇڏيو هو.

هن سنڌ وارن ٻن جوانن کي ٻڌايو تہ ڪئن مهنن جا مهنا نور نچوئي، ٻہ ٻہ ٽي ٽي دفعا پروف پاڻ جاچي اهو رسالو تيار ڪيو. خود جيرامداس دولترام جنهن هاٿوڪي سنڌي لپيءَ کي ديوناگري لپيءَ ۾ بدلائڻ لاءِ پنهنجي سڄي عمر وڃائي تنهن بہ هن سنڌي لپي ۾ ان رسالي جي مهاڳ ۾ لکيو تہ ''شاهه جو رسالو سنڌي ٻوليءَ، تاريخ لاءِ هڪ خزانو آهي ... اهو رسالو اسانجي روحاني، اخلاقي، دنيوي، راڄنيتي ۽ سماجڪ سڀني مسئلن لاءِ سڪيا جو ساگر آهي ۽ رهندو.''

ان ڪري ئي هنن ٻن رسالن ۽ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جي تنقيدي ڪتابن ڪري سنڌ ۾ مشهور ليکڪ تاج جويو لکيو تہ سنڌ هن کي ڪڏهن بہ وساري نٿي سگهي ۽ اڄ تائين هنن ڪتابن کان بهتر هتي ڪو ڪتاب نہ نڪتو آهي.

هڪ ٻئي ليکڪ وري سنڌ جي ''مهراڻ'' رسالي ۾ لکيو تہ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو شاهه لطيف جو رسالو سڄي دنيا ۾ ''بيسٽ سيلنگہ'' جو رڪارڊ قائم ڪيو آهي.

اسان وٽ هتي خود ديوناگري حامي موهن شرما ديوناگريءَ ۾ پي. ايچ. ڊي. جي ڊگري بہ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جي عربي سنڌيءَ واري شاهه جي رسالي تان حوالا نقل ڪري، حاصل ڪئي آهي. ٻئي ديوناگري حامي موتيرام راموانيءَ بہ هنجي عربي سنڌي

تان بيت ڪٺي ١٩٨٣ ۾ شاهڻو شاهه نالي ڪتاب لکيو پوءِ اُنجو ساڳيو مواد ڦورو بدلائي ١٩٨٨ ۾ ”لطيفي رهاڻ“ ڪتاب لکي مهاراشٽر سنڌي اڪيڊمي کان مالي مدد حاصل ڪئي.

هتي جيڪي به شاهه لطيف جا غلط حوالا ڏيندا آهن جيئن گورڌن ڀارتيءَ ۽ گوبند مالهيءَ ڪيو آهي ته مون اُنهن بابت پنهنجي اُستاد ڪلياڻ آڏوائيءَ کان ٿي تصديق ڪري هنجي غلطين کان عام ڪي آگاهه ڪيو آهي.

پروفيسر ڪلياڻ نه صرف اعليٰ نثر نويس هو، پر سٺو نظم نويس به هو. سنڌش بيتن جو نڪتل ”راز و نياز“ ڪتاب به آهي ته هن سٺا غزل به لکيا آهن. هڪ عاليشان غزل جو رامڪرشن آڏوائي هفتيوار ”تصوير“ ۾ ڇپيو، تنهن ۾ هن سنڌ کي ياد ڪري اصل اکئين آب هاريو آهي. اهو غزل سنڌ ۾ ”مارئي“ مخزن ۾ ڇپيل اهڙي غزل جو جواب آهي جيئن پروفيسر لکيو آهي. هن غزل ۾ لکيو آهي ته سنڌ اسان ”پروانن“ ۽ ”بلبلين“ جي ”شمع“ ۽ ”گل“ آهي، ”ماهرو“ سنڌ جا باشندا آهن. هڪ بند ۾ چوي ٿو: ”اُجهامي جي شمع ويئي ته پروانن جو ڇا ٿيندو؟“ ته ٻئي بند ۾ چوي ٿو: ”مري جي بلبليون ويئون ته بستانن جو ڇا ٿيندو.“

پڇاڙيءَ ۾ چوي ٿو: ”مَٽائي ظلم ۽ ڪفلت نئين سر ڪو اڏيون عالم - ويو اخلاص ماڻهن مان ته حيوانن جو ڇا ٿيندو. ٿناخواهه! گفتگو تنهنجي سٺي ٿو ڪير عالم ۾، ڀلا جي مات ۾ ويهون ته آزارن جو ڇا ٿيندو.“ آفرين صد آفرين ڪلياڻ آڏوائي.

(جهوليلال، ١٩٩٤-٩٥ ۽ ١٩٩٦)

تنقيد جا مسئلا ۽ سنڌي تنقيد جي اوسر

تنقيد ۽ ادبي تنقيد

تنقيد اُها ڪسوٽي آهي جنهن جي ذريعي ڪري ۽ ڪوڙي جي پرک ڪجي ٿي؛ ڪنهن جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪجي ٿي. زندگيءَ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هر ڪنهن اِنسان وٽ اها تنقيدي سوجهہ رهي ٿي، جيڪا پسندي ۽ ناپسندي جي صورت ۾ ظاهر ٿيندي آهي. پوشاڪ جو فيصلو ڪرڻو هجي، يا خوراڪ جو فيصلو ڪرڻو هجي، هر چيز لاءِ اها اسانجي رهنمائي ڪري ٿي. تنقيد اِنساني فطرت جو انگ آهي. جيڪڏهن انسان ۾ اها سوجهہ نہ هجي ها تہ هو اَجا تائين غارن ۽ چرن ۾ لڪو ويٺو هجي ها. جڏهن زندگيءَ ۾ تنقيد جي ايتري اهميت آهي، تڏهن ادب، جيڪو زندگيءَ جي ئي پيدائش آهي، اُنلاءِ ڪيئن نہ انهيءَ جي اهميت هوندي! اِها ڳالهہ ايتري صاف سڌي ۽ سڄ وانگر روشن آهي، جو نقاد کي ان بابت ڪجهہ ٻڌائڻ جي ضرورت ئي ڪانهي.

مشهور انگريزي نقاد هڊسن پنهنجي ڪتاب 'An Introduction to the Study of the Literature' ۾ تنقيد جي خامين خوبين جي ڇنڊڇاڻ ڪندي لکي ٿو، ''هڪ کن لاءِ بہ تنقيد جي ضرورت بابت شڪ شبوہ نٿو اُٿاري سگهجي. تنقيد جي خدمت کان منڪر ٿيڻ جي معنيٰ اها ٿيندي تہ ڪوبہ اسان کان وڌيڪ سياڻو نہ ٿي سگهندو ۽ ڪير بہ ٻئي جي گهري آزمودي ۽ بهتر عقل مان لاڀ حاصل ڪري نہ سگهندو.''

آمريڪي نقاد ليڊوگ ليويسوهن 'Modern Book of Criticism' ۾ لکي ٿو، ''تنقيد هوا وانگر حاضر آهي، روٽيءَ وانگر چٽي هستي رکندڙ آهي ۽ اِنساني سڀيتا لاءِ ڳاڙهي يا ڳاسليٽ کان بہ وڌيڪ ضروري آهي.''

سوال ٿو اُٿي تہ جيڪڏهن هر ڪنهن شخص وٽ پرک جو مادو آهي تہ پوءِ ادب لاءِ نقادن جي ضرورت ئي ڪهڙي آهي؟ اُنجو جواب تنقيد ۽ ادبي تنقيد جي فرق سمجهڻ ۾ سمايل آهي. رواجي تنقيد هڪ شخص جي ذاتي پسنديءَ ناپسنديءَ تي ٻڌل راءِ زني آهي. پر ادبي تنقيد ان

شخص جي تنقيد آهي جيڪو تيزفهم جو مالڪ آهي، جنهنڪي نہ فقط ادب جي اونهي ڄاڻ آهي پر زندگيءَ جو گهرو اڀياس ۽ آزمودو پڻ آهي. هنوت زندگي ۽ ادب بابت خاص نظريو رهيلو، جنهنجي مدد سان ادب جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪريلو. جيڪڏهن مي ڪم ڪو رواجي شخص يا خود اديب ئي ڪري سگهي ها تہ پوءِ برابر نقادن جي ضرورت نہ پوي ها.

جڏهين نقاد عام اِنساني آزمودن ۽ احساسن کي نظر انداز ڪري پنهنجي شخصي پسندي ۽ ناپسنديءَ مطابق تنقيد ڪري ٿو تڏهين ئي اها تنقيد غير صحتمند بڻجي ٿي پوي، جنهن جي مخالفت ڪرڻ جو ليکڪن کي حق آهي. اهڙي غير صحتمند تنقيد جي ڪري ئي ڪيترن وڏن سٺن ليکڪن، نقادن تي جلهہ ڪئي آهي ۽ اُنهن لاءِ گهٽ وڌ ڳالهايو آهي. چيخوف، نقاد کي اها مَکہ سڏيو آهي، جيڪا گهوڙي کي هر ڪيڙڻ کان روڪيندي آهي. فلابرٽ هنکي ڪوڙهہ جي تشبيهہ ڏني آهي. ٽينيسن انکي وارن ۾ پيل جُوِنءَ سان ڀيٽيو آهي وغيره ... ڪمال تہ چيخوف کي سندس هڪ ناٽڪ جي ناڪاميابي تي ٿيل نراسائيءَ کان هڪ ٻئي نقاد ئي قدرشناسي جي تنقيد ڪري لکڻ لاءِ اُتساهہ ڏنو.

مشهور انگريزي ليکڪ هالڪينس ١٩ صديءَ ۾ ورڊ سورٿ، ڪيٽس، بائرن، شيلي، ڪولرج وغيره شاعرن تي ٿيل تنقيد هڪ ڪتاب ۾ گڏ ڪئي آهي، جنهن جو نالو آهي Cobwebs of Criticism. اُنجي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ انگريزي نقادن مٿين شاعرن جي شعر کي بغض کان ۽ گهٽو تٽو روپ (form) کي خيال ۾ رکي تنقيد ڪئي آهي. هنن شاعرن صدين جي جهونن نمونن کي نظرانداز ڪري نون ويچارن سان نمٽار ٿيل نئين نُموني جو شعر لکيو، جنهنجي اهڙن نقادن اکيون پوري مخالفت ڪئي. ائين ڪندي هو تنقيد جي مقصد کي، زندگيءَ کي وساري ويٺا آهن.

ساڳئي وقت اِها بہ هڪ حقيقت آهي تہ ڪيترائي ليکڪ نقادن جي صحتمند تنقيد بہ برداشت ڪري نہ سگهندا آهن جو تہ هنن کي پنهنجي رچنا ائين پياري لڳندي آهي جيئن ڪنهن ماءُ کي پنهنجو ٻار، ٻو

چاهي اهو لُولو لنگڙو يا منڊو ڪنڊو ڇو نہ هجي. جهڙيءَ صرح آڪثر ماءُ پنهنجي لخت جگر جا عيب ٻڌائيندڙ جي آجيان ڪرڻ بدران ولي ٻٽ پاراتو شروع ڪندي آهي تهڙيءَ طرح ڪي ليکڪ نقاد جي ٻڌايل خامين جو جواب هن گفتي سان ڏيندا آهن، ”اهڙي رچنا لکي تہ ڏيکار“ ۽ اهڙن ليکڪن کي نقاد وري اهوئي جواب ڏيندا آهن تہ ”پنهنجي رچنا ٺڪي ڪنهن کي ٻڌائڻ يا ڇپائڻ کانسواءِ صندوق ۾ سانڍي رکي تہ ڏيکار.“ يعني جڏهين ليکڪ پنهنجي رچنا ذريعي پنهنجا جذبا ۽ ويچار ٻين سان ونڊڻ ٿو چاهي، تڏهين هو هننکي تنقيد جي حق کان ڪيئن ٿو وانجهي سگهي؟

اتهاس ۾ اهڙا ٿورا مثال ملندا جن مان معلوم ٿي سگهي تہ ليکڪ نقاد جي تنقيد کي فراخدليءَ سان مڃيو هجي. روس جي مشهور ليکڪ گوگول جو اهڙو هڪ مثال آهي. هن روس جي مايہ ناز تنقيد نگار بيلنسڪيءَ تي الزام ڏريو تہ ”تو منهنجي ڪتاب تي تنقيد فقط جوش ۾ اچي ڪئي آهي.“

بيلنسڪيءَ کي ڏاڍو ڏکہ ٿيو. لکيائينس، ”مونکي خون ڪرڻ جي ڪوشش ڪرين ها تہ بہ ايڏو رنج نہ ٿئيم ها جيترو تنهنجي انهن سٽن مونکي رسايو آهي.“ ان کان پوءِ بيلنسڪيءَ گوگول کي پنهنجي تنقيد جا ڪارڻ، روسي سماج جي حالت ۽ حقيقت نگاريءَ وغيرہ جو ذڪر ڪري پڇاڙيءَ جي خط ۾ لکيائينس، ”جيڪڏهن توکي رشيا پياري آهي تہ توکي مونسان گڏ پنهنجي ڪتاب جي ناڪاميابيءَ تي خوش ٿيڻ کپي ... هنم تنهنجي يا منهنجي شخصيت جو سوال ڪونهي. پر هنجو اُن وشيہ سان واسطو آهي، جيڪا توکان مونکان وڌيڪ اهم آهي. هنجو واسطو آهي سچائي سان، روسي سماج سان.“

گوگول ڪيس جواب ڏيڻ لاءِ پهرين خط لکيو پر پوءِ اُهو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين ۽ لکيائينس ”منهنجو روح تو اڳيان نِمي ٿو.“

تنقيد ۽ تخليق

ڪي ليکڪ تنقيد کي تخليق کان گهٽ درجو ڏيندا آهن. اُنجو هو سبب اِهو ڏيندا آهن تہ تنقيد تخليق کان پوءِ ئي پيدا ٿيندي آهي، جا

ڳالهہ صحيح ڪانهي. تنقيد جو جنم اُنوقت ٿي ٿئي ٿو، جڏهين تخليق جو جنم ٿئي ٿو. جنهن وقت ڪو ليکڪ رچنا لکي ٿو تڏهين هو پنهنجي تنقيدي سوجهہ کان ڪم وٺي ٿو. پنهنجيءَ رچنا ۾ ڇا ڏئي، ڇا نہ ڏئي اُن تي سوچڻو پويس ٿو. هو سٽ-سٽ ۽ لفظ-لفظ تي غور ڪري ٿو. هو اُنکي پنهنجي ذاتي ڪسوٽيءَ تي ڪسي ٿو. انڪري ئي مٿيو آرنولڊ چيو، ”جديد شاعر جي رچنا جيڪا سچ پچ رچنا سڏائڻ لائق آهي، ان پٺيان وڏي تنقيدي ڪوشش لڪل آهي نہ تہ تہ اها ٻين کان سڄي، ٿلهو نڪر پيئي لڳندي ۽ تمام ٿورو وقت زنده رهندي.“ ساڳيءَ طرح آمريڪي نقاد پال ايمرمور لکيو، ”سيئي ودوان پوءِ چاهي اُهي تاريخ سان، سماج وگيان سان، فيلسوفيءَ سان، ٻولي سان يا چاهي ساهت سان واسطو رکندڙ ڇو نہ هجن، سڀ تنقيدي جذبي جا خادم آهن.“

ٽي-ايس-ايليٽ بہ تڏهن ئي تہ چيو ٿو، ”جڏهين هڪ تخليقي ذهن ٻئي کان بهتر هوندو آهي تہ انهن تنقيدي صلاحيت گهڻي هوندي آهي.“

ائين آهي تہ ڪنهن جي رچنا تي لکيل تنقيد ضرور لکيل رچنا کان پوءِ ٿي ٿيندي. پر انڪري ائين ڪونہ چئبو تہ تنقيد جو درجو تخليق کان گهٽ آهي.

سچ پچ تہ تنقيد پڻ هڪ تخليقي فن آهي. هڪ نقاد کي تنقيد لاءِ تخليقي قوت جي پڻ ضرورت پوي ٿي. جڏهن اديب جي ظاهر ڪيل ويچارن جي تهہ ۾ وڃي ونجي لکيت، هنجي فن ۽ سماجڪ شعور جو جائزو وٺي ٿو تڏهن هو اهو ئي ڪم ڪريٿو جيڪو هڪ تخليق ڪندڙ اديب ڪريٿو. انگريزي نقاد هڊسن چيو، ”سچي تنقيد جڏهن تہ پنهنجو مواد ۽ جذبو زندگيءَ مان ڪڍي ٿي، انڪري پنهنجي رنگہ ۾ اها تخليقي آهي.“

ٿوري ۾ تنقيد نگار پڻ تخليق ڪندڙ آهي، جنهنجا نانءُ ڪڏهن شاعر ۽ ڪڏهن افسانہ نويس تہ ڪڏهن ناٽڪ ۽ مضمون نويس آهن. ادبي تخليق ۽ تنقيد کي ٻن خانن ۾ وراهي هڪ کي گهٽ ۽ ٻئي کي وڏو درجو ڏيڻ صحيح ڪونهي. هننجو پاڻ ۾ اٽوٽ سنٻنڌ آهي. ان جو

ثبوت ان مان بہ ملي ٿو تہ ٻنهي جو بنيادي مقصد توڙي تقاضائون ساڳيون آهن. جڏهن ادب زندگيءَ جي بهتريءَ لاءِ هڪ هٿيار آهي تڏهن تنقيد پڻ آهي. جڏهن هر ڪنهن سٺي ليکڪ کي پنهنجو نظريو هوندو آهي تڏهن سٺي نقاد کي پڻ هوندو آهي. جنهن نظريي جي مدد سان ليکڪ ادب جي تخليق ڪري ٿو ان جي مدد سان نقاد ادب جي ڪٽ ڪري ٿو.

تنقيد جا نظريا

اڄ ادب توڙي تنقيد ۾ مکيہ طرح ٻن نظرين جي ڪشمڪش هلندڙ آهي. هڪڙو آهي ''ادب برائي ادب'' ۽ ٻيو آهي ''ادب برائي زندگي.''

پهرئين نظريي وارا نقاد ساهت کي فقط وندر جو واهڻ ٿا سمجهن ۽ ان ۾ ڪوبہ مطلب يا مقصد نہ ڏيکارڻ جي دعويٰ ٿا ڪن. هو زندگيءَ سان ڪوبہ تعلق رکڻ نہ ٿا چاهين ۽ ان جي ڪشمڪش کان پري ڀڄڻ ۾ ئي پنهنجو موکيہ ٿا سمجهن. هو ادب جي بناوت (Content) جي ڀيٽ ۾ انجي روپ (form) کي گهڻي اهميت ڏين ٿا. هو پاڻ کي شُڌ ساهت جو ليکيدار ۽ غير جانبدار ٿا سمجهن، پر ٻئي نظريي وارن کي پرچارڪ ٿا سمجهن.

ادب برائي زندگيءَ وارا نقاد زندگيءَ کان پري ڀڄڻ کي نہ پر اُنجي ڪشمڪش جو چتر چٽڻ ئي ادب جو مقصد سمجهن ٿا. هو ادب کي سماج جي ڀهتريءَ جي ڪسوٽيءَ تي ڪسين ٿا پر ساڳئي وقت هو ادب جي صورت جي اهميت کي بہ نظرانداز نہ ٿا ڪن. هي ٻئي نظريا جيتوڻيڪ مڪمل جديد صورت ۾ ١٨، ١٩ صديءَ ۾ وجود ۾ آيا پر انهن جا عناصر اسان کي قديم اديبن ۽ نقادن ۾ موجود ڏسڻ ۾ اچن ٿا. تنقيد ۾ انهن ٻنهي جي ڪشمڪش ادب جي پهرئين نقاد Plato افلاطون (عيسوي سنہ کان ٤٢٩ سال اڳہ ۾) جي زماني کان هلندڙ آهي. افلاطون لاءِ ادب زندگيءَ جو هوبهو نقل هو ۽ ان جو مقصد وندر بدران اخلاقي سچائي پيش ڪرڻ هو. ان مان ڏسبو تہ هن موضوع تي زور ڏنو. افلاطون ان معيار سان هومر وغيره اديبن جي رچنائن کي پرکي اهو فيصلو ڏنو تہ اهي ''سچ'' تي نٿيون اُترن. اهي زندگي سڌارڻ بدران بگاڙين ٿيون.

ان جي جواب ۾ ٻئي يوناني نقاد مشهور فيلسوف Aristotle ارسطو چيو (عيسوي سن کان ٢ صديون اڳ ۾) ته ساهت جي سچائي سائنس يا تاريخ جهڙي سچائي نه ڏيندي آهي. سائنس ۾ فقط ان سچائيءَ جو ذڪر هوندو آهي جيڪا ٿي گذرندي آهي پر ساهت ۾ ليکڪ جو ڪم اهو نه هوندو آهي ته ٻڌائي ته ڇا ٿي گذريو آهي پر ڇا ٿي سگهندو ۽ ڇا ممڪن آهي. ارسطو ادب جو مقصد وندر سمجهيو، جيڪا اديب سهڻي نموني نيمن تي ٻڌل رچنا ذريعي ئي پئدا ڪري سگهي ٿو. ان مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ارسطو رچنا جي روپ تي گهڻو زور ڏنو.

جيتري قدر ادب جي پيدائش جي بنياد جي تشريح جو سوال آهي ته ارسطو، افلاطون کان گوءِ کٽي ويو پر جيتري قدر ادب جي مقصد جو سوال آهي افلاطون، ارسطوءَ کان گوءِ کٽي ويو. هنن ويچارن جي مدنظر تي جيڪا تنقيد ڪئي ويئي سان ١٨ صديءَ تائين هلي. جيتوڻيڪ ان وقت تائين هننکان پوءِ ٻيا ڪيترا نقاد پيدا ٿيا جن تنقيدي فن کي اوچ ڏني. جهڙوڪ بين جانس، ڊرائڊن، ائڊسين، لسينگ، ورڊسورٿ، ڪولرج وغيره پر بنيادي طرح اڪثر اهي افلاطون يا ارسطو مان ڪنهن هڪ جي ويچار سان شامل هئا.

آخر ١٩ صديءَ ۾ انگريزي نقاد مئٿيو آرنولڊ جيڪو جديد تنقيد جو باني آهي، تنقيد کي هڪ نئون موڙ ڏنو. هن چيو ته ادب زندگيءَ جو نقل ڪونه آهي پر اهو زندگيءَ جي تنقيد آهي. اهو زندگيءَ جي ترجماني ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته زندگي ڪيئن گهارجي. هنجي انهن ويچارن تنقيد ۾ وڏي تبديلي آندي. انهن مان ڏسجي ٿو ته هن تي ڪارل مارڪس جي ويچارن جو ڪجهه ڪجهه اثر ٿيو هو جن ان وقت يورپ ۾ ٿرٿلو مچائي ڇڏيو هو.

مارڪس چيو، ”هيلتائين فيلسوفن فقط دنيا جي سمجهاڻي پئي ڏني آهي پر ضرورت اهو ٻڌائڻ جي آهي ته دنيا کي ڪيئن بدلائجي.“ ليڪن جيئن ته آرنولڊ مارڪسوادي ويچارن کي نه اپنايو هو انڪري هنجي تنقيدي نظريي ۾ تضاد پيدا ٿيا. مثلا هن چيو ته نقاد کي ڪن به سياسي توڙي عملي ويچارن کان بلند ۽ بي تعلق ٿي تنقيد ڪرڻ کپي

ڇو تہ تنقيد جو انهن ويچارن سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. وري اتيئي چيائين، ”جيڪو ادب خلاف بغاوت ٿو ڪري سو زندگيءَ خلاف آهي.“ ان جي معنيٰ تہ نقاد کي ادب جي تنقيد ڪرڻ وقت اخلاق ۽ زندگيءَ جو خيال رکڻو آهي. ۽ سياسي ۽ ٻيا ويچار تہ زندگيءَ ۾ سمايا ٿي پيا آهن جن کان بي تعلق ٿي نقاد ڪيئن تنقيد ڪري سگهندو؟ ان کان سواءِ اهو سوال بہ سڀاويڪ آهي تہ هن طبقباتي زندگيءَ ۾ ڪهڙي طبقي جي زندگي ۽ ڪهڙي طبقي جي اخلاق خلاف ادب کي بغاوت ڪرڻ نہ کپي؟ ڇا اسانکي خبر ڪانهي تہ شاهوڪارن جو هڪڙو مزورن جو اخلاق ٻيو آهي ۽ اُنجو معيار بہ زماني سان ڦرندو رهيو آهي. ان تضاد کي فقط مارڪسوادي نظريو ئي دور ڪري سگهيو آهي. هي نظريو ادب برائي زندگيءَ واري نظريي کي وڌيڪ چٽو ۽ مڪمل ڪري ٿو ۽ وگيانڪ روپ ڏئي ٿو. ان کي ادب برائي عوام "Art for Peoples Sake" جو نظريو بہ چيو ويندو آهي.

مارڪسوادي نظريو سماج کي سمجهڻ، ان کي بدلائڻ ۽ نئين غير طبقيدار سماج کي اڏڻ جو نظريو آهي. ان نظريي موجب هيءَ مادي دنيا انساني خيال کان اڳ موجود هئي ۽ انساني خيال ان دنيا جي حرڪت مان پيدا ٿيو. انساني سماج جو بنياد هن دنيا تي آهي. ادب انسان جي خيالات ۽ جذبات جي اظهار جو نالو آهي. اهو سماج جو شاهد آهي. آخرين طرح ادب بہ هن مادي دنيا جي پيداش آهي. مادي دنيا هميشه بدلبي رهي آهي. جنهن جي ڪري سماجي راڄنيتي ۽ ساهتڪ زندگي پڻ بدلبي رهي آهي.

جيئن جيئن پيدائش جي ذريعن، کيتي هنر وغيره ۾ ترقي ٿي آهي تيئن راڄنيتي، سماجي ۽ ساهتڪ زندگي پڻ ترقي ڪئي آهي. انساني زندگيءَ جي پراچين دور کي ڇڏي جڏهين سماج غير طبقاتي هئي، هر دور ۾ سماج پنهنجي پيداش جي ذريعن جي بنياد تي مختلف طبقن ۾ ورهيل رهي آهي؛ هڪ نہ هڪ طبقي انهن ذريعي کي ترقي ڏيئي ان مان پيدا ٿيل سماجي لاڙن کي ترقي يافت شڪل ڏيئي انساني زندگيءَ کي اڳتي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ۽ هيءُ طبقو پنهنجي زماني جو ترقي پسند طبقو رهيو آهي. تهذيب، ادب ۽ آرٽ هن طبقي جو سهارو

ولي ارتقائي منزلون طيءِ ڪيون آهن. پر اهو ترقي پسند طبقو ڪنهن حد تي اچي سماج لاءِ رڪاوٽ بڻجي پيو، جنهن ڪري ٻئي طبقي ان جي جڳهه والاري آهي. اها جدوجهد ايستائين هلي ٿي جيستائين غير طبقيوار سماج وجود ۾ نه آئي آهي.

مارڪسوادي نظريي اهو صاف ڪيو ته طبقاتي زندگيءَ ۾ جيستائين نقاد ان سوال جو جواب نه ڏنو آهي ته ليکڪ جي لکڻي ڪهڙي طبقي جي بهتري ٿي چاهي تيستائين هو ادب جي پوري ڪٿ نه ڪري سگهندو ۽ نقاد اهو جواب سياسي، آرٿڪ يا سماجڪ ويچارن ڪان بي تعلق ٿي نه، جيئن آرنولڊ چيو، پر انهن کي سمجهڻ ڪان پوءِ ئي ڏيئي سگهندو. ان ڪري ئي آمريڪي نقاد (جيڪو مارڪسوادي به ڪونهي) فيليشن، پنهنجي ڪتاب ”نقاد جون سماجي جوابداريون“ ۾ لکي ٿو ته مون کي سمجهه ۾ ئي نٿو اچي ته نقاد جهڙو هڪ ذميوار ودوان ڪيئن سياست ڪان پاڻ کي آجو ڪري سگهندو.

تنقيد جا نمونا

مٿين نظرين جي بنياد تي نقاد جيڪا تنقيد ڪندا آهن تنهنجا مکيه ٽي نمونا آهن.

(١) تاثراتي (Impressionist) (٢) سماجي تنقيد (٣) مارڪسوادي.

تاثراتي نقاد اڪثر ادب برائي ادب جا حامي ٿيندا آهن. انهن جو چوڻ آهي ته ادب تاثر effect آهي ۽ ان جي تنقيد پڻ شخصي تاثرن جو مجموعو ٿيڻ کپي، جي پڙهڻ وقت پيدا ٿين ٿا. ادب کي سماجي قدرن جي ڪسوٽيءَ تي ڪسڻ غلط آهي. ان جو باني اٽليءَ جو نقاد ڪروچي هو ۽ هاڻي آمريڪي نقاد اسپنگارن آهي. اسپنگارن جو چوڻ آهي ته ڪنهن ڪتاب کي پڙهڻ ۽ ان مان لطف حاصل ڪرڻ ئي تنقيد آهي. هو چوي ٿو ته ادب يا تنقيد جو اهو ڪم ناهي ته اهو ڪنهن اخلاقي يا سماجي مقصد جو اظهار ڪري يا ان کي اڳتي وڌائي. ان مان اهو نتيجو ٿو نڪري ته ادب ۾ مواد کي ڪابه اهميت ڪانهي ۽ خراب يا سلو جنهن تي به ليکڪ جو قلم هليو تنهن تي نقاد کي وسواس ڪرڻ کپي يعني نه نقاد کي رچنا کي خراب يا سلو نه چوڻو آهي، ان متعلق هن کي

بي طرفدار رهڻو آهي ۽ ڪنهن به نظريي يا واد جي حمايت نه ڪرڻي آهي. جيئن ايليٽ چوي ٿو ته ”نقاد جو اهو ڪم ڪونهي ته ڪنهن رچنا کي زماني جي ٻنڌڻ ۾ رکي ڏسي پر ان ڪان پري ڪري ڏسي.“ هنن بي طرفدار يا وادن يعني ويچار ڌارائن ڪان بلند چوٽين تي سٺر ڪندڙ نقاد خود فريبيءَ جو شڪار ٿيندا آهن. ڇو ته ڪوبه نقاد يا ليکڪ وادن ڪان بلند رهي نه سگهندو. سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح انهن ڪان متاثر ٿي ئي رهي ٿو.

واد سماج جي ئي ته پيداش آهن ۽ سماج ۾ رهندي انهن ڪان نرليپ رهندڙ ممڪن آهي ته يوگي ٿي سگهي ٿو پر نه نقاد يا ليکڪ. ويچارڌارا هڪ اُها مشعال آهي جنهنجي ذريعي نقاد يا ليکڪ زندگيءَ کي سولائيءَ سان سمجهي ۽ بدلائڻ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. ويچارڌارا جي اهميت بابت ٽالسٽاءِ چوي ٿو ته جڏهين اسين ڪنهن ليکڪ جي رچنا پڙهون ٿا تڏهين يڪدم اهو سوال اٿي ٿو ته هو زندگيءَ بابت ڪهڙي نقط نگاهه ڏيڻ ٿو چاهي ..... زندگيءَ جي ڪهڙي راهه ڏيکارڻ ٿو چاهي. ساڳيءَ طرح آمريڪي ليکڪ ايمرسن چوي ٿو ته اصول، چيزن کي ڏسڻ لاءِ اکيون آهن. انڪري ليکڪ توڙي نقاد، ڪنهن نه ڪنهن اصول کي خيال ۾ رکي زندگيءَ ۾ هڪ نه ٻيءَ چيز جي طرفداري ڪندو رهي ٿو. نقاد جنهن کي ادب جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪرڻي آهي سو ڪيئن بي طرفدار رهي سگهندو، اها ڳالهه نه عقل کي ۽ نه وشواس کي جچي ٿي. مئٿيو آرنولڊ جنهن چيو ته نقاد کي بي تعلق ٿي تنقيد ڪرڻ کپي سو خود تنقيد وقت بي تعلق رهي نه سگهيو. هڪ انگريزي نقاد اورلو ولميسن پنهنجي ڪتاب Contemprory criticism of literature ۾ لکيئو ”اهو نقاد ئي ڪهڙو جيڪو ڪيترو به سنجيدو هوندي نه پيار ڪري سگهي ۽ نه ڌڪاري سگهي، نه خوش ٿي سگهي ۽ نه رنج.“ ساڳيءَ طرح آمريڪي نقاد آلفريڊ ڪير چويٿو،” مان نقاد کان ٻن ڳالهين جي تقاضا ٿو ڪريان ته هو انهاسڪ انصاف کي خيال ۾ رکي ٻڌائي ته هو ڪنهنکي پيار ڪري ٿو، ڪنهنکي ڌڪاري ٿو. ازرائيل جي بادشاه وانگر هنکي به چيزون هٿڻ کپن. هڪ ڪالهالي ۽ ٻيو چنگ.“ هو اڳتي هلي چويٿو ته جيڪو نقاد تاثراتي آهي

تنهنجي تنقيدي قوت ئي ختم ٿي ويندي. نقاد کي خارجي (objective) نموني سوچڻ کپي.

سماجي تنقيد

هيءَ تنقيد ادب جي ترجماني ڪري ٿي. اُها ادب کي سماجي پس منظر ۾ اُنجي موضوع توڙي فن جي خوبين ۽ خامين جو جائزو وٺي اُنجو قدر ۽ قيمت ڪٿي ٿي. جيڪو ساهت سماج لاءِ فائديمند آهي سو ئي هنجي ڪسوٽيءَ تي پورو اُتري ٿو. ٿوري ۾ اها ادب کي سماج کي سڌارڻ جو واهڻ سمجهي ٿي. انڪري نقاد کان اها تقضا ڪريٽي تہ هو ڏسي تہ ليکڪ پنهنجي سماجڪ جوابدارين کي ڪيتري قدر نباهيو آهي ۽ هن سماج لاءِ ڪهڙو سنيهو ڏنو آهي. ههڙا نقاد اڪثر ڪري اِنسانيت پرستي (Humanism) جا قائل ٿيندا آهن، اها انسانيت پرستي جيڪا سماج جي سڀني طبقن (غريب توڙي شاهوڪار) جي ڀلائيءَ جو خيال رکندي آهي. ههڙي انسانيت پرستي هنجي تنقيد ۾ تضاد پئدا ڪندي آهي. هو پيڙيل ۽ پيڙيندڙ طبقن جي وچ ۾ فرق نہ سمجهڻ ڪري ڪڏهن ڪڏهن ان ساهت جي بہ حمايت ڪري وهندو آهي جنهن ۾ سماجي مقصد تہ هوندو آهي، پر اهو سماج جي گهڻائي يعني پيڙيل طبقي جي بهتريءَ لاءِ نہ هوندو آهي. انڪري هيءَ تنقيد اڄ جي زندگيءَ جون تقاضائون مڪمل طرح پوريون ڪري نٿي سگهي. ائين چوندي مان هن تنقيد جي اهميت کي گهٽائڻ نٿو چاهيان چو تہ ان تنقيد اتهاس ۾ هڪ ترقي پسند رول ادا ڪيو آهي ۽ اڄ بہ اها ادب جو قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين مددگار ضرور آهي.

مارڪسوادي تنقيد

هيءَ تنقيد ادب ۽ اديب کي نہ فقط سماجي پس منظر ۾ پر تاريخي پس منظر ۾ بہ ڏسي ٿي جنهن لاءِ طبقاتي شعور جي ضرورت آهي. يعني تہ هيءَ تنقيد نقاد کان اها تقاضا ٿي ڪري تہ هو ادب ۽ اديب جي خيالن جي تہہ ۾ وڃي نہ فقط اهو ٻڌائي تہ اُهي زندگي جي ترجماني ڪن ٿا يا نہ ۽ سماج کي بهتر بڻائين ٿا يا نہ، پر اُهي ڪهڙي طبقي جي ترجمان ٿا ڪن ۽ ڪهڙي طبقي جي بهتري چاهين ٿا. اهڙو نقاد ٻڻ

انسانيت پرستيءَ جو قائل آهي پر اها انسانيت پرستي پيڙيل طبقي جي ٿي حمايت ڪندڙ آهي. اهڙي نقاد لاءِ فقط تيزفهم يا ادبي ڄاڻ يا زندگيءَ جو آزمودو ڪافي ڪونهي پر سماجي، آرٿڪ، سياسي ۽ تاريخي حالتن جو مطالع پڻ تمام ضروري آهي، ڇو تہ انهن حالتن جي تبديلن سان ادب ۽ اديب تي وڏو اثر پوي ٿو. اُنجي معنيٰ اها ڪانهي (جيڪا ڪڏهين ڪڏهين ڪي مارڪسوادي نقاد بہ ڪيندا آهن) تہ انهن حالتن جو ادب سان سڌو تعلق آهي يعني تہ جيئن ئي انهن ۾ تبديليون آيون تيئن ئي ساهت ۾ تبديليون ايندييون. اهڙي نظريي کي ميڪانڪيماديت Mechanical Materialism چوندا آهن. اتهاس اسانکي ٻڌائي ٿو تہ مادي حالتن جي ڦرڻ سان ساهت ۾ آهستي آهستي ڦيرو آيو آهي. نہ فقط ايترو پر ساهت پڻ حالتن ڦيرڻ ۾ ڀاڱو ادا ڪيو آهي.

ساڳيءَ طرح مارڪسوادي تنقيد رڳو ليکڪ جي طبقي کي خيال ۾ رکي هنجي ڪٿ نٿي ڪري. مثلاً جيڪڏهن ڪو ليکڪ زميندار طبقي مان آيو آهي تہ انڪري هو ائين نہ چوندو تہ هنجو ساهت فقط ان طبقي جي ئي ترجماني ڪريٿو. ڇو تہ ڪيترائي اهڙا زميندار طبقي مان آيل ليکڪ آهن، جن پنهنجين لکڻين ۾ عوام جي زندگي اوتي آهي. اهو تضاد حالتن جي ڪري پيدا ٿئي ٿو، جيڪي هنکي ڪڏهين ڪڏهين تہ پنهنجي طبقي خلاف بہ لکڻ لاءِ مجبور ڪنديون آهن. ليڪن اهو مارڪسوادي نقاد ئي ٻڌائي سگهندو، جنهن وٽ طبقاتي شعور آهي تہ اهڙن ليکڪن ۾ اهي تضاد ڇو آهن. اهي تضاد ڄاڻڻ ڪري هو اهڙن ليکڪن جو قدر غير مارڪسوادي نقادن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڪريٿو. مارڪسوادي تنقيد جيڪو ڪلاسيڪل بورزيا ليکڪن جو قدر ڪيو آهي، سو خود بورزيا طبقي بہ هننجو نہ ڪيو آهي. اها مارڪسوادي تنقيد جي وڏي دين آهي.

مارڪسوادي تنقيد تي اِهو اِلزام بہ مڙهيو ويندو آهي تہ اِها ليکڪ جي رچنائن مان پنهنجون من مانيون معنائون ٿي ڪڍي، جنجو ليکڪ کي خواب خيال بہ نہ هوندو آهي. هي اِلزام تہ غير مارڪسوادي نقادن سان بہ لڳي سگهيٿو ۽ مان سمجهانٿو تہ اهڙو الزام هٿلدڙ تنقيد جي

مقصد کي پوريءَ طرح نہ سمجهڻ ڪري ئي هٽن ٿا. ڇو تہ نقاد، ليک جي پٺ وٺندڙ ڪونهي، پر سٺو نقاد هنجي رهنمائي ڪندڙ آهي. هنکي تہ پنهنجي ئي نقط نگاهہ کان اُنجي ڪٽ ڪرڻي آهي. جيڪڏهين هو بہ اِها ساڳي معنيٰ ڪڍي تہ پوءِ نقاد جو تہ ضرور ئي ڪونهي. ها، جڏهين ليک ۽ نقاد جي نقط نگاهہ ساڳي ئي آهي تہ پوءِ نقاد پڻ ليک واري ئي معنيٰ ڪڍيندو. اتهاس ٻڌائي ٿو تہ ڪيئن نہ مارڪسوادي توڙي غير مارڪسوادي نقادن ليکڪن جي لکڻين مان نيون نيون معنائون ڪڍي لکڻين ۽ ليکڪن جو قدر ٻيڻو ڪيو آهي.

مارڪسوادي تنقيد خلاف ٻيو ۽ وڏو الزام اهو مڙهيو ويندو آهي تہ اها لکڻيءَ جي جمالياتي (asthetic) پهلوءَ کي يعني ''رومال'' کي نظرانداز ڪندي آهي ۽ اِفادي (functional) پهلوءَ کي يعني ''مال'' تي ئي زور ڏيندي آهي. اهو الزام بہ صحيح ڪونهي. ڇو تہ مارڪسواد جي باني مارڪس ۽ اينگلس صاف لفظن ۾ چيو آهي تہ نقاد کي ليک جي لکڻيءَ جي ٻنهي، جمالياتي ۽ افادي پهلن جي پوري ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کپي. اَلبت مارڪسوادي اُنهن ٻنهي پهلن کي هڪٻئي کان صفا الڳ نٿا سمجهن. اهي ٻئي پهلو هڪٻئي تي اثر ڪندا رهن ٿا.

اينگلس، انگريزي ليکڪا مارگريٽ هارڪنيس کي سنديس ناول ''شهري ڇوڪري'' بابت لکيو، ''مان تو مان اهو نقص نٿو ڪڍان تہ تو ڇو ڪونہ سماجوادي ناول لکيو آهي، جنهن مان ليک جي سياسي ۽ سماجوادي ويچارن کي پشتي ملي. ليک جا ويچار، ڪلا ۾ جيترو لڪل هوندا، اوترو ئي سٺو.''

ساڳي طرح اينگلس، فرڊيننڊ لاسيل کي سندس ناٽڪ ''سڪنگيت'' تي تنقيد ڪندي لکيو، ''مون تنهنجي ڪتاب کي اعليٰ معيار- جمالياتي ۽ تاريخي سان ڏٺو آهي.''

مٿي ذڪر ڪيل خاميون مارڪسوادي تنقيد ۾ سمايل ڪونهن. پر اڳين نہ چئي سگهبو تہ ڪو مارڪسوادي نقاد اهڙين خامين جو شڪار نہ ٿيا آهن. اهي شڪار ضرور ٿيا آهن، پر ان ڪري مارڪسوادي تنقيد کي غلط ٺهرائڻ يا لوڙڻ صحيح ڪونهي.

ٿوري ۾ ادب لاءِ تنقيد ايتري ضروري آهي، جيترو السان لاءِ علم. تنقيد پڻ پنهنجي پر ۾ هڪ تخليقي فن آهي. ان جو درجو تخليق کان گهٽ ڪونهي. هڪ سٺي ليکڪ کي صحتمند تنقيد جي آجيان ڪرڻ کپي. صحتمند تنقيد لاءِ اهو لازمي آهي تہ نقاد پنهنجي تنقيد کي شخصي پسندي ۽ ناپسنديءَ کان آجو رکي. هڪ سٺي نقاد کي ڪنهن بہ لکڻيءَ جي مال ۽ رومال، ٻنهي جو جائزو وٺي، ان جي قدر ۽ قيمت جيءَ ڪٿ ڪرڻ کپي. اُن لاءِ فقط سخن فهمي ڪانهي، پر سماجڪ ۽ اتهاسڪ اڀياس پڻ ضروري آهي. ان سان گڏ ڪيس هڪ سٺي نظريي جي بہ ضرورت آهي ۽ اهو نظريو جيترو عام زندگيءَ جي ويجهو هوندو ۽ وگيانڪ هوندو، اوتري ئي هنجي تنقيد صحيح ٿيندي. هڪ سٺو نقاد، ليکڪ لاءِ ''ساٿي، سونهون ۽ فيلسوف'' آهي.

سنڌي تنقيد جي اوسر

مان ائين ڪونہ چوندس جئن ڪي ڀيا چون ٿا، تہ سنڌيءَ ۾ تنقيد ٿي ڪانهي، يا نالي ماتر ٿي آهي يا فقط پني ٽپ يا شخصي ضد ٻاڙڻ واري تنقيد ٿي آهي. سنڌيءَ ۾ تنقيد جي تاريخ اٽڪل اڌ صدي جهوني آهي ۽ وقت جي رفتار سان اُن جو معيار بلند ٿيندو رهيو آهي. اُن جي معنيٰ اها ڪانهي تہ سنڌي تنقيد ۾ ڪا ترقيءَ جي گنجائش ئي ڪانهي. خاص ڪري مال ۽ رومال جي لحاظ کان اُن ۾ بهتريءَ جي ضرورت آهي.

سنڌيءَ ۾ مکيہ طرح ٽن نمونن جي تنقيد ٿي آهي (۱) تشريحي يعني سمجهاڻي ڏيندڙ. هنن ڪڏهن ڪڏهن تاثراتي تنقيد جا عناصر پڻ موجود هوندا آهن. (۲) سماجي (۳) ترقي پسند تنقيد جيڪا اڪثر مارڪسواد کان متاثر ٿيل آهي.

ورهاڱي کان اڳ

سنڌيءَ ۾ تنقيد تشريحي تنقيد سان ۲۰ صديءَ جي شروعات ۾ شروع ٿي. اُن جا باني هئا - لعلچند امرڏنومل ۽ جيٺمل پرسرام. هنن ٻنهي گهڻو تڻو شاهہ سچل ساميءَ جي شعر تي تنقيد ڪئي. هنن شاعرن جي خيالن جي اوٽ وٺي سلدن شعر جي سمجهاڻي ڏني ۽ شعر جي روپ جي خوبين جو ورلن ڪيو. هننجو نظريو روايتي هو، جنهن موجب شاعر

جو شعر الهامي چيز ليکيو ويندو آهي. پر ائين نہ چئي سگهبو تہ هي نقاد کو ”ادب برائي ادب“ جا حامي هئا. هو ڀانءِ ”ادب برائي زندگي“ جي نظريي جي ويجهو هئا. جيٺمل جي شاهہ تي لکيل تنقيد ۾ سماجي تنقيد جي هلکي جهلڪ پڻ ملي ٿي، جڏهن هو مثالن سان ٻڌائي ٿو تہ شاهہ جيڪو ڪجهہ زندگيءَ ۾ ڏٺو اُن تي ئي شعر لکيو. ساڳيءَ طرح لعلچند شاهہ جي تنقيد ۾ چوي ٿو تہ شاعر تاريخ نويس، پهلوان پرست ۽ وطن دوست ٿيندو آهي جيئن شاهہ هو. پر جيڪي اُنهنجا مثال ڏنا اٿس، تن مان وري روحاني معنيٰ بہ ڪڍي اٿس. هننجي تنقيد ۾ خامين هئڻ جي باوجود هنن ٻنهي جي لکڻين تنقيد جي ترقيءَ ۾ اهم ڀاڱو ادا ڪيو آهي. انهن عام ماڻهن ۾ پنهنجن شاعرن لاءِ چاهہ ۽ عزت هڪ طرف پيدا ڪيو تہ هنن ۾ ادبي ذوق ٻئي طرف پيدا ڪيو.

ٻين ليکڪن، جن هھڙي نموني جي تنقيد جا ڪتاب يا مضمون لکيا سي آهن - قليچ بيگ، ڀيرومل مهرچند، دائود پوٽو، حڪيم محمد سيوهاڻي، پرنسيپال اجواڻي ۽ محمد صديق ميمڻ. انهن نقادن پنهنجيءَ تنقيد ۾ يا تہ نظم ۽ نثر بابت يا تہ بزرگ شاعرن جي شعر بابت سمجهاڻي ڏني آهي. انهن سڀني جو نظريو لعلچند ۽ جيٺمل وارو هو. هننجي ڪتابن مان مرزا قليچ بيگہ جي ڪتاب ”علم بديع ۽ علم عروض“، جيڪو ١٩٢٠ ۾ لکيو ويو، تنهن خاص ذڪر لهڻو. اُنہ ۾ شاعريءَ جي قانونن، خامين خوبين جو، سنڌي شعر مان حوالا ڏيئي ورنن ڪيل هو. ان ڪتاب جي رٿا جديد (ماڊرن) اُردو تنقيد جي بانيءَ حاليءَ جي ڪتاب ”مقدم شاعريءَ“ تان متاثر ٿيل ٿي لڳي.

مٿين نقادن مان صديق ميمڻ ۽ ڀيرومل ”ادبي تاريخ“ ۽ ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ لکي ”تحقيقي“ تنقيد جو بنياد وڌو. هن تنقيد ۾ ادب بابت تاريخي حقيقتون ڏنل هونديون آهن. تحقيق، پڻ ادبي تنقيد جو جزو آهي. هن تنقيد ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جا ”ناٽڪ جي اوسر“، ”مضمون جي اوسر“ وغيره جا ”سنڌو“ ۾ ڇپيل تحقيقي مضمون ۽ لطف الله بدويءَ جو ڪتاب ”تذڪره لطيفي“ (ٻي ڀاڱا) پڻ اچي وڃن ٿا. بدويءَ جو ڪتاب شاهہ کانولي ١٩ صديءَ تائين پيدا ٿيل شاعرن جي حياتي ۽ شعر جي احوال سان ڀرپور آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو رسالو تنقيد جي تاريخ ۾ هڪ حد-نشان آهي. رسالي جو مهاڳ ”مقدم لطيفي“، جيڪو وري جدا ڪتابي صورت ۾ پڻ ڇپيل آهي. اُنهن ڊاڪٽر صاحب شاهه جي شاعريءَ، خيالن ۽ ماحول جو مڪمل جائزو ورتو آهي. هنجي تنقيد اڳين نقادن جي تنقيد کان ان ڳالهه ۾ ڦريل آهي ته اها فقط تشريح ڪانهي پر اُنهن شاهه جي شعر جي بناوت ۽ روپ جي مختلف پهلن تي چند ڇاڻ ڪري ڪٽ ڪئي ويئي آهي ۽ ڪيترين ئي نيون ڳالهيون پڻ ڏنل آهن. ليڪن هن نقاد جو نظريو پڻ اهو ئي اڳين نقادن وانگر آهي. هو پڻ شاعر کي پيغمبر ۽ شعر کي خدائي الهام ٿو سمجهي. ڊاڪٽر جي تنقيد تي بحث جو هڪ سيلاب چڙي پيو، جيڪو ڪيترا سال هلندو رهيو.

ڊاڪٽر وانگر پروفيسر ڪلياڻ آڏوانيءَ جو ”شاهه جي وطن دوستي ۽ عالم دوستي“ تنقيدي مضمون سماجي تنقيد جو نمونو آهي. جنهن ۾ ڪي نوان نقطا پڻ ڏنل آهن.

ترقي پسند تنقيد

ٻي لڙائيءَ وقت سنڌي ساهت ۾ هڪ نئين ويچارڌارا ڦهلجڻ شروع ڪيو جنهنجو بنياد مارڪسواد تي بيٺل هو. تنقيد ۾ ان ڌارا جي جهلڪ پهرين پهرين اسان کي تيرٿ وسنت جي مضمون ”شاهه جو سنيهو“ جيڪو هن جو انعامي ڪتاب ”چڻگون“ ۾ ١٩٤٠ ۾ ڇپيو، ان ۾ ملي ٿي. هو پهريون نقاد آهي جنهن لتاڙيل وات کي ڇڏي نئين وات ورتي. هن اها تقاضا ڪئي آهي ته شاهه کي صوفي نقط نگاهه سان نه، جيئن هيلتائين ڏٺو ويو هو پر مادي نقط نگاهه سان ڏٺو وڃي. چوي ٿو، ”شاهه اعليٰ شاعر آهي ...... هنجو اُديش ”خيال جو مطلب خيال ۾ آهي“ تي نٿو سگهي. هنجو مقصد فقط خيال نه پر عمل آهي. مان سمجهان ٿو ته شاهه کي نئين سر سمجهڻ جي ضرورت آهي. هيلتائين ”صبحاني مان اعظم شاني“ تصوف جي پيچيده فلسفه جو اڀياس ۽ عرب ايران ۽ هند ۾ ان جي اتهاس جي اڀتار علمي معلومات لاءِ ڪافي سمجهي ويئي آهي. شاهه ۾ اهي مسئلا اچن ٿا پر شاهه کي فقط مولانا رومي ۽ هندو جوڳين جي عينڪ سان ڏسڻ صحيح ناهي. مان نٿو چوان ته اُهي اثر مٿس

ڪونہ هوا، پر منجهس جيڪو ذاتي جوهر آهي، سو انهن اٿرن کان گهڻو وڌيڪ آهي. شاهہ جيڪڏهن فقط انهن اُڌارن ورتل خيالن جو ترجمان هجي ها تہ شايد خود اسان سنڌين جي نظر ۾ سنڌس ايڏو شان نہ هجي ها ...... انسان کي ڪيتري بہ خدائي ڏات ڇو نہ هجي پر هو پنهنجي زمين، زماني ۽ قوم جو مطيع آهي. پلي تہ هو ٻڙ جي وڻ وانگر اُسري آڪاس سان سر لڳائي پر پارون سنڌس پاتال ۾ آهن. جتان ڪيس غذا مليتي جا ڪيس اُسرڻ ۾ مدد ڪري ٿي ... اسان جي ساهتيہ ۾ شاهہ بنا ٻيو ڪوبہ شاعر نہ سمجهيم جنهن هن ملڪ جي بي زبان ڪمي ۽ ڪاسبي ۽ هاري ناري، ماري ۽ ماڇي کي فصيح زبان عطا ڪئي هجي.''

ساڳي ۽ نظر سان اپريل ۱۹۴۲ ۾ ''سنڌو'' ۾ ترقي پسند نقاد برڪت علي آزاد، ادب ۽ زندگي ۽ تي هڪ نظرياتي (Theoretical) مضمون لکيو. هن لکيو، ''اڄ ضرورت هن قسم جي آهي تہ اسان جا شاعر ۽ ليکڪ موجوده زماني جي حالات ۽ ضرورت کي مد نظر رکي هڪ ئي ڏک سان حسن ۽ عشق، گل ۽ بلبل معرفت ۽ طريقت، آتمڪ گيان ۽ وحدت الوجود وغيره جي عام جي سمجهہ ۾ نہ اچڻ جهڙن مسئلن کي خيرباد چئي پنهنجي نثر، نظم ۽ شاعري جو رخ بنا ڪنهن انتظار جي ملڪ جي عام جنتا، هارين نارين، شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ڪم ڪندڙ پورهيتن، مزورن ۽ سنڌن روزاني زندگي سان تعلق رکندڙ معاملن ۽ ڏکيائن کي حل ڪرڻ ۽ منجهن سياسي شعور، انساني حقن جي شناس، آزادي ۽ جي خوبي ۽ قدر ۽ قيمت جي احساس پيدا ڪرڻ جو پروگرام پڌرو ڪن. نہ رڳو ايترو پر اسان جو نون اديبن کي پراڻين روايتن کي ترڪ ڪري پاڻ کي بلڪل نئين قسم جي انقلابي ذهنيت جو نمائندو ثابت ڪرڻ گهرجي ......

اسان جي شاعرن، ليکڪن ۽ اديبن کي ڪن اوچي طبقي جي ماڻهن جي ضرورتن ۽ جذبات کي خيال ۾ رکڻ يا انهن جي ترجماني ڪرڻ جي بجاءِ پنهنجي تحرير ۽ تقرير شعر ۽ شاعري، ڊرامن ۽ افسانن، نظم ۽ نثر جي ذريعي ملڪ جي لکن ڳولن ۽ انهن ۾ رهندڙ ڪروڙن بکين، ڏکين، اُگهاڙن، جاهل ۽ بيمار، قرض ۾ ٻڏل ۽ لاچار ماڻهن جي خدمت ۽ ڀلائي کي ئي پنهنجي زندگي جو دستور العمل بڻائڻ گهرجي.'' ليکہ ۾ جديد ادب جي ترقي ۽ لاءِ هڪ جماعت ۽ اخبار جي تقاضا ڪيل هئي.

چئن سالن ڪانپوءِ ڪهاڻين جي مجموعي ”پرھ ڦٽي“ جي مهاڳ ۾ گوبند مالهي ترقي پسند ادب جي سمجهاڻي ڏيندي لکيو، ”ترقي پسند ادب اسان جي موجوده سماج جي ڪشمڪش مان پيدا ٿيو آهي ۽ انساني فطرت جي انقلابن جو عڪس آهي. ترقي پسند اديب پنهنجي زندگيءَ کي عوام جي زندگيءَ سان ڳنڍي ٿو. هو ماڻهن جي وچ ۾ رهي انهنجي هر ڪنهن مسئلي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ...... هن جي دل تي هن طبقيوار سماج جي طبقن جي تفاوت جو گهاٽو گهرو اثر ٿئي ٿو. اهوئي سبب آهي جو هو پنهنجي نه بلڪ عوام جي جذبات جي ترجماني ٿو ڪري ...... هو سماج کي تبديل ڪري هڪ نئين دنيا اڏڻ ٿو گهري.“

٨ جنوري ١٩٣٦ جي ”هندو سنسار“ ۾ اُتم جو سندر ساهت وارن طرفان ڇپايل ”سماجڪ بلوو“ ناول تي هڪ تنقيدي مضمون ڇپيو جنهنجو سرو هو ”نه گهرجي اسان کي اهڙو ساهت.“ ان ۾ ڊيڪاريل هو ته ڪيئن نه اهو ناول سيرت نگاري، واقع ڪاري ۽ حقيقت نگاريءَ جي لحاظ کان ناڪامياب آهي. اُن ۾ نقاد اجهو هيئن ٿو فتوي ڏئي، ”سچ پڇ اهو سماجڪ بلوو نه هو پر منوگيان خلاف بلوو هو جنهن ۾ حقيقتپڻي جو خاتمو ڪيو ويو هو. ان ۾ ڪابه حقيقي بلوي جي باھ نه هئي، نه انقلاب جي آگ هئي. نه هئي منجهس نواڻ ۽ نه تازگي! نه جوش نه جذبات، جو ڪنهن سندر ڪاريه لاءِ اُتساهت ڪري. تحقيق هڪ رجعت پسند ناول هو، جنهن ۾ ڪوبه ترقيءَ جو ترورو موجزن نه هو!“ ليڪ ۾ وڌيڪ ڇپيو ويو ته اسان جي ساهت ۾ تبديل اچڻ کپي. اسان کي ”انقلابي ۽ اُنتي پسند ليکڪن جي ناولن ۽ ڪهاڻين جي ضرورت آهي.“

مٿين چئن ليکن مان ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ورهاڱي کان ڪجھ سال اڳ ۾ ئي نظرياتي تنقيد توڙي عملي تنقيد ۾ ترقي پسند نظريي جي شروعاتي ٿي چڪي هئي. البت اهو نظريو اڃا مڪمل طور وڪيانڪ نه هو، چٽو نه هو، جو ورهاڱي بعد ٿي ٿيو.

ورهاڱي ڪانپوءِ

ورهاڱي ڪانپوءِ ترقي پسند اديب توڙي نقاد سنڌي ساهت تي سيلاب وانگر ڇانئجي ويا آهن. جنهنجو نتيجو اهو نڪتو آهي جو اڄ سنڌيءَ ۾

اها ترقي پسند ڌارا اَثردار آهي. تنقيد ۾ اُن ڌارا، ٽن ذريعن معرفت ڦهلاءُ ڪيو ويو آهي. (۱) نئين دنيا (۲) تنقيدي مضمون (۳) سنڌي ساهت منڊل.

ائين آهي تہ ورهاڱي بعد شروعاتي سالن ۾ يعني ۱۹۵۳ تاءِ ترقي پسند نقادن جو نظريو انتها پسند (Extremist) ۽ تنگ (Sectarian) هو جنهنجي هنن پڻ ڪلي قبوليت ڏني آهي، جيڪا ۱۹۵۴ ۾ ڪيرت جي ڇپايل چونڊيءِ ”ترقي پسند هلچل جو جائزو“ ۾ ڏنل آهي. اُن تي ۴۲ ليڪن ويهي بحث مباحثو ڪيو هو. ليڪن مٿين ٻن خامين جو مجموعي وجود انوقت ئي ختم ٿي ويو هو. جيتوڻيڪ ٿي سگهي ٿو تہ شخصي طرح ڪنهن جي تنقيد ۾ اُهي خاميون ۱۹۵۳ کانپوءِ بہ نمايان رهيون هجن. اهو ياد رکڻ کپي تہ ان خاميءَ لاءِ ملڪي حالتون پڻ جوابدار هيون.

نئين دنيا

مٿينءَ چونڊيءَ ۾ نئين دنيا جي رول جو پورو جائزو ورتو ويو هو، جنهنم اڄ ڪوبہ فرق نہ پيو آهي. اُنم لکيل آهي - ”جيڪڏهن ڪوبہ اهم وسيلو، جنهنجي چوڌاري هلچل پئي ترقي ڪئي آهي ۽ اُنجي وسيلي ترقي پسند تحريڪ جو ڪنهن حد تاءِ مجموعي روپ پئي رهيو آهي تہ اهو نئين دنيا رسالو آهي. نئين دنيا رسالو سنڌي ترقي پسند هلچل جي شروعاتي دؤر کان ئي چالو ڪيو ويو هو. ڇئجي تہ نئين دنيا کي ترقي پسند هلچل جنم ڏنو آهي. گذريل ڪيترن سالن ۾ رسالو جدا جدا شخصن جي سمپادڪيءَ هيٺ پئي رهيو آهي پر رسالو هميشه ترقي پسنديءَ جو آواز پئي بڻيو آهي. هن رسالي ترقي پسند هلچل کي نہ صرف ڪشادو ڪيو آهي، مضبوط ۽ چٽو ڪيو آهي بلڪ ڪنهن حد تاءِ زنده پڻ رکيو آهي. ڪيترائي نوجوان ليکڪ ”نئين دنيا“ کان متاثر ٿيا آهن، ڪيترن ئي نوجوانن تاءِ نئين دنيا هي پيغام پهچايو آهي ۽ ڪين اُتساهت ڪيو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تي ”نئين دنيا“ ترقي پسند نوجوانن جي گروهن کي جنم ڏنو آهي. اڄ جي مشڪل حالتن ۾ ”نئين دنيا“ جي مشعال روشن رهي آهي تنهن مان ثابت آهي تہ اسانجي ترقي پسند هلچل زنده آهي ۽ سنڌس پاڙون ڪنهن حد تاءِ پڪيون آهن.“

مٿين جائزي مان اٿين سمجهڻ نہ کپي تہ نئين دنيا ۾ کي خاميون نہ هيون پر جيئن ان چونپڙيءَ ۾ جاڻايل آهي تہ اهي خاميون اسانجيءَ هلچل جون خاميون هيون. مثلا ١٩٥٣ تائين ”نئين دنيا“ جو نظريو ڪجهہ تنگ ۽ انتهاپسند هو، جنهن ڪري ڪڏهين ڪڏهين تنقيد ۽ سمالوچنا تڪي ٿي پيئي هوندي.ليڪن ٩ سالن کان ”نئين دنيا“ جي سمپادڪي سنڀاليندي مونکي اُن چوڻ ۾ هلڪ ڪانہ ٿي ٿئي تہ ”نئين دنيا“ ۾ جيڪا سمالوچنا ڏني ويئي آهي، سا خارجي (Objective) آهي ۽ داخلي (Subjective) ڪانهي، جيئن ڪن کي وهم ويٺل آهي. ان سمالوچنا ۾ خامين ۽ خوبين، ٻنهي جو ورنن ڪيل آهي. جيتوڻيڪ اها تفصيلوار تنقيد ڪانهي تہ بہ اها تنقيد جي ترقيءَ ۾ ڪنهن حد تاءِ مددگار ضرور آهي.

”نئين دنيا“ ترقي پسند ادب جي ترجمان آهي. ان نہ فقط سمالوچنا ذريعي عملي تنقيد ۾ پر نظرياتي تنقيد ۾ پڻ ترقي پسند نظريي کي صاف ۽ وگيانڪ نموني پيش ڪرڻ جي ڪوشش شروعات کان وٺي ڪئي آهي. اٽڪل ٩ سال اڳ ۾ ١٩٥١ ۾ اُتم جا بہ نظرياتي تنقيدي ليکہ-ساهت جا آهي ۽ ادب ۽ زندگي سرن هيٺ ڇپيل آهن. اُنهن ۾ ادب جو مقصد، ترقي پسند ادب جو مفهوم، اديب جي سماجڪ جوابداري، حقيقت نگاري، روپ ۽ بناوت جو رشتو وغيره چيزن تي مارڪسوادي نگاهہ کان روشني وڌل آهي.

”نئين دنيا“ کانسواءِ ٻين مخزنن ۾ پڻ اهڙا نظرياتي تنقيدي ليکہ ڇپيل آهن. مثلا مالهيءَ جو ”ڪري ڪوئي ساهت جي پرک“ تي ليکہ ۽ ”بينا“ ۾ ساهت ۽ حقيقت نگاريءَ وغيره تي ٽي چار ليکہ ڇپيل اٿس. ڪيرت جو ترقي پسند هلچل جو جائزو چونپڙي ۽ مهراڻ ۾ ”ادب ۽ حقيقت نگاري“ تي ليکہ، ايم-سڳن جا ”ساهت ۽ سياست“ ۽ ”سنڌي تنقيد“ ڦتن پرسوائيءَ جو ”تنقيد ۽ سنڌي ساهت“ ۽ اُتم جو ”حقيقت نگاري ۽ سنڌي ساهت.“

ساڳي طرح مارڪسوادي نقادن مارڪسوادي نگاهہ سان بزرگ اديبن جو جائزو ورتو آهي. اُن ڏس ۾ ذڪر قابل آهن - مالهيءَ جا شاهہ، سچل،

ادي چيتمل ۽ پريمچند تي ليک. اُتم جا ڪاليداس، ميران، گرونانڪ، سرت چندر، پريمچند، گورڪي، ديوان ڪوڙومل ۽ بيوس ۽ عزيز تي ليک ۽ ڪيرت جا پريمچند، گورڪي، پيرومل ۽ قليچ تي ليک.

مٿين تنقيدي ليکن کي جي بزرگ ليکن جي تنقيدي ليکن سان ڀيٽبو تہ نقط نگاهہ جو فرق صاف نظر اچي ويندو. مارڪسوادي نقادن نين معنائن سان بزرگ اديبن جي زندگي ۽ لکڻين تي روشني وڌي آهي جنهنمان اها ڳالهہ صاف آهي تہ مارڪسوادي نقاد پنهنجن بزرگن جي ورثي کان منڪر ٿيڻ بدران اُنجي پوري سنڀال ڪري جاڻن ٿا.

تحقيقي تنقيد جي ڏس ۾ پڻ نوجوان نقادن وسان نہ گهٽايو آهي ڪيرت جا ”مشعال“ ۽ ”سنڌو“ ۾ ڇپيل ليک-سنڌي ادبي هلچل ۽ سنڌي ساهت ۾ نيون ڏارائون، سروج ڌاروائيءَ جا ”هلچل“ ۾ سنڌي افسانيءَ جديد سنڌي شعر تي ليک ۽ اُتم جا سنڌي نثر ۽ نظم ۾ آزاديءَ جي هلچل تي ليک خاص ذڪر قابل آهن.

بزرگ نقاد

ورهاڱي کانپوءِ بزرگ نقادن جو قلم پڻ خاموش نہ رهيو. اُنهن مان جن ٻن نقادن سنڌي تنقيد کي گهٽي اوچ ڏني آهي سي آهن - پروفيسر ملڪاڻي ۽ ڪليان آڏواڻي. پروفيسر ملڪاڻيءَ جو ڪتاب ”ادبي اصول“ اُن وقت سنڌيءَ ۾ پهريون ڪتاب هو جنهن ۾ ادب جي جدا جدا شاخن جي نيمن جي تشريح ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ پنجواڻي، ڀمڀاڻي ۽ جڳسنگهاڻيءَ جي ناولن تي ڪيل مختصر تنقيد پڻ ڏنل آهي. ڪتاب جي وڏي خامي اِها آهي جو اُن ۾ ساهت جي جيڪا سمجهاڻي ڏنل آهي، سا ڪنهن حد تائين روايتي آهي. پروفيسر جا سنڌي ڪهاڻي، ناولن، ناٽڪن ۽ مضمونن جي اوسر تي لکيل ليک نہ فقط تاريخي روشني ڏين ٿا، پر ڪٿهين ڪٿهين سماجي تنقيد جي جهلڪ پڻ ڀسائيندا آهن. اهڙن ليکن مان ڏسڻ ۾ ايندو آهي تہ هو ادب براءِ زندگيءَ جي نظريي جو قائل آهي. ليڪن جڏهين پنجواڻيءَ جي ناول ”آهي نہ آهي“ (عقل ۽ حقيقت کي شڪست ڏيندڙ ناول) تي سندس لکيل تعريفي تنقيد ياد ايندي آهي، تڏهين دل مان سرد آهہ نڪري ويندي آهي.

پروفيسر ڪلياڻ، شاهه، سچل ۽ سامي تي لکيل تنقيدي ڪتابن ۾ نه فقط هنن جي شعر جو جائزو ورتو آهي، پر ڪيترين نين ڳالهين تي نئين نقط نگاهه کان پڻ روشني وڌي آهي. اُنمان ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن تي پڻ ادب برائي زندگي واري نظريي جو اثر آهي.

هين بزرگ نقادن جا ذڪر قابل ڪتاب آهن - پروفيسر عزيز جو گل و خار، پروفيسر ناگراڻيءَ جو ساميءَ جا سلوڪ، جنهن ۾ پروفيسر آجوائيءَ جو مهاڳ ۽ ليکڪ جو ديباچو اهم آهن ۽ تيرٿ وسنت جو ”ڪنور.“

پروفيسر عزيز منهنجي سمجهه ۾ شاعرن جي شعر جي پوري ڪٿ نه ڪئي آهي، جوئي نقاد جو سچ پچ مقصد ٿيڻ کپي. هن پاڻ کي شاعرن جي گهڻين خامين ۽ ٿورين خوبين جو ورنن ڪرڻ تاءِ ئي محدود رکيو آهي. اِهو اِنڪري ٿيو آهي جو هنجو تنقيدي نظريو روايتي آهي، جنهن موجب شاعر لاءِ رڳو سخن فهمي ئي ضروري سمجهي ويندي هئي. هنجي تنقيد ۾ تاثراتي تنقيد جا گهڻا عناصر موجود آهن. البت هن صاحب شاعرن کي صحيح شعر لکڻ جي وات ضرور ڏسي آهي، جا ئي گل و خار جي خاص خوبي آهي.

جئن هندستان ۾ تئن پاڪستان ۾ پڻ ورهاڱي کانپوءِ تنقيدي ادب ترقي ڪئي آهي، جنهنجو ذڪر ڪنهن ٻئي ليکه ۾ ڪندس. ته به ٻن لاثاني ڪتابن، جي-ايم-سيد جو ”پيغام لطيف“ ۽ احسان بدويءَ جو ”تنقيد ۽ تنقيد نگاري“ جو هتي ذڪر ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان. هي ڪتاب پنهنجي قسم جا پهريان ڪتاب آهن، جنهن ڏنل تنقيد ترقي پسند تنقيد جي ويجهو آهي.

سنڌي ساهت منڊل

اُنکان ڪير به انڪاري ٿي نه سگهندو ته سنڌي ساهت منڊل پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي رهبريءَ هيٺ تخليقي ۽ تنقيدي ادب جي اڻ وسرندڙ خدمت ڪئي آهي. منڊل جي هفتيوار ادبي ڪلاس ۾ ٿيندڙ تنقيد ترقي پسند ڌارا کي وڌي هٿي ڏني آهي. منڊل ۾ جيڪو نوجوان ليکڪ پنهنجي رچنا پڙهڻ لاءِ ڪٿي ايندو آهي سو اڪثر ڪري پنهنجي دل کان اهو سوال پڇندو آهي ته هن اُنهيءَ زندگيءَ لاءِ ڪهڙو پيغام ڏنو

آهي؟ منڊل جي تنقيد ڪن فرقيپرست ويچارن وارن ليکڪن کي بہ بدلائي ڇڏيو. ٿوري ۾ ان تنقيد ليکڪن کي هڪ سماجي شعور عطا ڪيو آهي ۽ کين اڏب برائي زندگيءَ جو نظريو ڏنو آهي، جنهنجي ذريعي هو سنڌي ساهت جا گهڙا پيري رهيا آهن.

منڊل جي تنقيد ليکڪن کي سنڌن وڪاس ۾ مدد ڪندي خود بہ وڪاس ڪندي رهي آهي. شروعاتي دور (١٩٥٣ تائين) ۾ رچنا جي بناوت تي گهٽ ۽ روپ تي گهٽ، خارجي پهلوءَ تي گهٽ ۽ داخلي پهلوءَ تي گهٽ زور ڏنو ويندو هو. ساڳيءَ طرح ڪافي موقعن تي تنقيد شخصي راءِزني هوندي آهي. اُن هوندي بہ، جيڪڏهن منڊل جي تنقيد جي خوبين ۽ خامين جو پورو جائزو وٺجي (جو هن ليک ۾ نٿو وٺي سگهجي) تہ ضرور خوبين وارو پر ڳورو لڳندو.

ٿوري ۾ اڄ سنڌيءَ ۾ سماجي ۽ ترقي پسند تنقيد جو گهٽو اثر آهي تہ اڪثر نقاد ادب برائي زندگي (ڪلا، جيون لاءِ) کان متاثر ٿيل آهن.

نوٽ : - هي منهنجو مقالو ١٩٥٩-١٩٦٠ ۾ لکيل ۽ سنڌي ساهت منڊل ۾ پڙهيل ۽ اُنجي مخزن ساهت سڱنڌ ۾ ڇپيل آهي. اُن بعد تہ سنڌيءَ ۾ تنقيد توڙي تنقيد نگارن ۾ گهٽو اضافو ٿيو آهي. مٿي ذڪر ڪيل نقادن کان سواءِ ٻيا نوان نقاد بہ پيدا ٿيا آهن. هتي هند ۾ تہ اڏ سؤ کان مٿي تنقيدي ڪتاب نڪتا هوندا. سنڌ ۾ تہ اُن کان بہ وڌيڪ. اِئين تہ اڄ ڪي ڪهاڻيڪار بہ بہ پيا سمالوچنائون يا آلوچنائون لکندا آهن يا ريڊيو تان پڙهندا آهن. ڪي تہ اصل پنهنجن ڪتابن جون پاڻ سمالوچنائون لکي ڇپائيندا آهن. پر ڪي، نقاد جي دعويٰ نہ ڪندي بہ صحيح ۽ سٺي تنقيد لکندا آهن. جيئن برک شاعر هري دلگير، پربو وفا، ايم. ڪمل وغيره. ڪي ٻيا بہ سنڌ کان لکندڙ گنگارام سمرات، ليلارام رچنداڻيءَ وانگر پڪي پختي تنقيد لکندا آهن ۽ سندن ڪي ڪتاب بہ ڇپيل آهن. ورهاڱي بعد هتي اُسريل نقادن ۾ هيروشيوڪاڻي، هريش واسواڻي، لعل پشپ، پرم آبيچنداڻي، ستيش روهڙا، لکمي کلاڻي، جگديش لڇاڻي، موتيلال جوتواڻي، مرلي جيٽلي، ڀڳوان دولتاڻي، نردوش، جهمون ۽ نند ڇگاڻي، جيٺو لعلواڻي، نامديو، وشنو ۽ راجاڻي وغيره ذڪر قابل آهن، جن سان گڏ ليکڪائن پوپٽي هيراننداڻي، ريٽا شهاڻي، رڪمڻي، ڪملا گوڪلاڻي وينا شرنگي بہ تنقيد جي اوسر ۾ هٿ ونايو آهي. ان بابت اَڳيئي هئي هند لکيو آهم.

اوائلي سنڌي نثر تي اتهاسڪ نظر

اوائلي سنڌي نثر تي اتهاسڪ نظر وجهڻ کان اڳم اهو ڏسڻ غير ضروري نہ ٿيندو تہ اُهو ڪڏهن شروع ٿيو ۽ اُهو سچ پچ نثر آهي يا ٻيو ڪجهہ. ان باري ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ (ٻيون ڇاپو ١٩٧٧) ۾ چوي ٿو تہ غالبا ”سنڌي نثر جي ابتدا سومرن جي دور (١٠٥١ع) کان اڳہ ٿي چڪي هئي.“ پر اُنهيءَ شروعات جي مثالن بابت ذڪر ڪرڻ کانپوءِ آخر ۾ هو لکي ٿو ”ليڪن اها خبر پئجي نہ سگهي آهي تہ اُن وقت جي نثر جو نمونو ڪهڙو هو يا سنڌي زبان جي عبارت ڪهڙي هئي؟“ ڊاڪٽر الانا تہ پارسي ڪتاب ڇچنامو ۾ بيان ڪيل راجا ڏاهر جي خطن کي ڪٽي چوي ٿو تہ ”اُن وقت سنڌ ۾ نثر لکڻ جو رواج هو.“ هن سنڌ جي هڪ حاڪم کي عراقي عالم طرفان اسلامي عقيدن ۽ تعليم تي لکيل ڪتاب کي سنڌي نثر سان وابسط ڪيو آهي. شاهہ ڪريم ۽ مخدوم نوح جي ملفوظات ۾ آيل خطن وغيره کي سنڌي نثر جي تاريخ جي هڪ ڪڙي سڏيو آهي تہ ارغون دور جي هڪ عالم مخدوم جعفر بوبڪائي (وفات ١٥٨٩) جي عربي ڪتاب ۾ ڏنل ڪن سنڌي جملن ۽ ڪلهوڙي دور جي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ (وفات ١٧٧٨ع) جي سنڌي نثر جي چند گفتن جو ذڪر بہ ڪيو آهي. اُن سان گڏ ڊاڪٽر الانا، ڪلهوڙن جي دؤر جي آخوند عزيز الله (١٧٣٦-١٨٢٣) جي قران شريف جي سنڌي نثر ۾ ڪيل ترجمي جو مثال ڏنو آهي، جيڪو سندس چوڻ موجب ”قران پاڪ جو هوبهو ترجمو ۽ عربي نحو جو هڪ مثال آهي.“

انهن سڀني مثالن کي ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ جو ليکڪ عبدالجبار جوڻيجو سنڌي نثر جو نمونو ڪري نٿو مڃي، ۽ سچ پچ مڃڻ بہ صحيح ڪونهي، ڇو جو ٻين پرانتڪ ٻولين ۾ بہ ١٩ صديءَ کان اڳہ

جڻ نثر هو ئي ڪونہ. خود ”انگريزي ساهت کي بہ ارڙهين صديءَ تائين ترسڻو پيو، جيسين نثر لاءِ واڻون ۽ ترڪيبون گهڙجي تيار ٿين ۽ خاطر خواهہ نمونا لهي سگهن.“ جيئن پرنسيپال اجواڻي بہ لکيو آهي.

ان ڪري سڌي سنئين، صاف ۽ صحيح سنڌي نثر جي شروعات انگريزن جي راڄ ڪانپوءِ ٿي ليکڻ کپي، جڏهن هنن سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ معياري ۽ مقرر لپي ميسر ڪئي. اهو فيصلو جولاءِ ١٨٥٣ ۾ ٿيو. اُتان کان وٺي هن ٥٢ اکري سنڌي (عربي) لپيءَ ۾ سنڌي نثر اسرڻ شروع ڪيو ۽ اهو دؤر ٥٠ سال هليو، ١٩٠٥ تائين، جڏهن انگريزن بنگال جي ورهاڱي جو اعلان ڪري سڄي هندستان ۾ (سنڌ سميت) قومي سجاڳي ۽ سوديشي هلچل جي لهر پيدا ڪئي. ان سنڌي نثر کي اوج ڏيئي ٥٠ کن سالن جي هڪ ٻئي دور جي شروعات ڪئي.

هي پهريون دور اوائلي يا اُسرندڙ نثر جو دور ليکجي ٿو. ان ۾ سنڌي نثر جي سڪل ۽ ويران زمين کي هر ڏيئي، پاڻي وجهي، ٻج ڇٽي، ميوي ڏيڻ لائق بڻايو ويو. ان ڪري پهرين ٢٠، ٢٥ سالن ۾ تہ سنڌيءَ جي سوجهہ ٻوجهہ ۽ سکيا ڏيڻ لاءِ سنڌيءَ کان سواءِ، تاريخ، جاگرافي، سائنس، حسابن، جاميٽري، گرامر وغيره لاءِ نثر جي درسي ڪتابن تي پڻ گهڻو زور رهيو. اُهي بہ اڪثر ترجمو يا اُلٿو ئي هئا. اُنهن جو عدد ٧٥-٨٠ مس ٿيندو. هيٺرن سالن ۾ اهي درسي ڪتاب کي گهٽا نہ ڇڀيا پر اهم تہ ليکبا ئي، جو اُنهن سنڌي نثر جي عمارت اڏڻ ۾ پيڙهہ جي پٿر جو ڪم ضرور ڪيو.

انهن ڪتابن جا لکندڙ جيتوڻيڪ ٢٠-٢٢ هئا، پر اُنهن مان ٧-٨ ئي آهن، جيڪي ذڪر ڪرڻ لاءِ ضروري آهن جو اُنهن مان اڪثر هڪ کان وڌيڪ ڪتاب لکيا يا هڪ ڪتاب لکي بہ اهم اضافو ڪيو. اُهي آهن اُڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي (١٨٣٢-١٨٨٣) ننديرام ميراڻي، پريتداس رامچنداڻي، قاضي غلام حسين، سيد ميران محمد شاهہ (١٨٢٩-١٨٩٢) ديوان ڪوڙومل چندنمل (١٨٤٤-١٩١٦) فاضل شاهہ (١٨٣٦-١٩٠٠) ۽ کيولرام سلامتراءِ آڏواڻي (جنم ١٨٤٩) پهريان چار درسي ڪتاب لکڻ ۽ ترجمو ڪرڻ واريءَ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هئا. اُنهن ٧٥-٨٠ درسي ڪتابن

مان درجن کن ڪتاب اڄ بہ ساهتڪ سگھاڏائڪ لڳن ٿا. تاريخ سنڌ (معصوميءَ جي - ۱۸۵۴) ايسپ جون آکاڻيون (۱۸۵۴) ننديرام جا - راءِ ڏياچ جو قصو (۱۸۶۱) راسيلاس (جانسن جو ناول- ۱۸۷۱) ۽ طوطي نامون (۱۸۶۲)، اُڌارام جا. پنهي زميندار جي ڳالھہ (۱۸۵۴)، غلام حسين جو - سڌا توري ڪڏا توري جي ڳالھہ (۱۸۵۵)، ميران محمد شاھہ جو. پڪو پهہ (۱۸۶۲) ديوان ڪوڙومل جو. ميزان الشعر (۱۸۷۵) فاضل شاھہ جو. گل شڪر، سوکڙي ۽ گل جيڪي ٿيڻي ڪيولرام جا ۱۸۶۹-۱۸۷۱ع جا آهن پر ڇپيا ۱۹۰۵ ۾ هئا.

انهن سڀني مان رڳو هڪ ”پڪو پهہ“ کي ئي ليکڪ جو پنهنجو لکيل اصلوڪو ڪتاب ڪوٺي سگهجي ٿو. اُهو اوائلي مضمون نويسيءَ جو پهريون مثال آهي. ان ڪري ديوان ڪوڙيمل کي اوائلي مضمون نويسيءَ جو باني چئجي تہ مبالغو نہ ٿيندو. اُن ۾ استري سکيا تي هڪ پڪو مقالو ڏنل آهي. اُن ۾ نہ رڳو عورت کي علم ڏيڻ جي مسئلي جي اوکہ ڌوکہ ڪيل آهي، پر هن کي مرد جو ڀائهن ٻيلي ۽ همشريڪ ساٿي سمجهڻ تي بہ زور ڏنل آهي. اهو مسئلو جيتوڻيڪ اڄ ڪافي حد تائين حل ٿيل آهي، پر تہ بہ تنگدل ۽ جهونن خيالن وارن لاءِ هي ڪتاب ڏاڍو ڪارگر آهي. سواسو سال اڳہ لکيل ”پڪوپهہ“ جي ٻوليءَ ۽ عبارت بہ سليس، سپڪ ۽ سوادي آهي.

ديوان ڪوڙومل پهريون سنڌي اديب هو، جنهن عورت جي علم، آزادي ۽ برابريءَ لاءِ آواز بلند ڪيو ۽ اُن وقت جو سڏ اوناريو. اُن زماني ۾ استري گهر جي چوڏيواريءَ ۾ بند هئي. پردي ۽ ننڍي هوندي ئي شاديءَ جو رواج عام هو. ننڍي هوندي کان ئي سيون هڻائي ڪن ۽ نڪ ٽوپايا ويندا هئا. نڪ ۾ ڪاري سٽ جو ڌاڳو وجهي نٿ ۽ بولو اُٿ جي ناڪيليءَ وانگر اٽڪائبو هون، ٻانهون سڄيون عاج جي چوڙين سان اهڙيون سٿيل جو پوريءَ طرح گرهہ ڪٽي نہ سگهنديون هيون. ڪڙاين ۾ وري گورا ڪنگڻ تہ هٿن ۾ منڊيون. مُڙن تي پازيب ۽ پيرن ۾ سيرن جون روپيون ڪڙيون يا جهانجهرا. وڏوا لاءِ جنسي وٿل هو. ٻارهن مهنا منهن ڍڪي وهي ۽ هرروز زالن ۾ ويهي ٿي چار ڪلاڪ پار ڪيڏا پوندا هئس. ڪپڙا بہ ميرا

پاڻين تہ ڪاڏو بہ سادو ڪاڻين. مجال آهي جو ڪير ڇوڪرين کي تعليم ڏيڻ جي ڳالهہ بہ ڪري. اصل يون يون ڪري ورائي ويندس. ”پڪوپهہ“ اُن زماني جي بخوبي ترجماني ڪندڙ آهي.

ٻيا باقي ڪتاب يا ترجمو ۽ اُلٿو آهن يا راءِ ڏياچ جي قصي ۽ ڪيولرام جي ڪتابن وانگر ٻُڌل ڳالهين تي ٻڌل آهن. فاضل شاهہ شاعر جي نثري ڪتاب ”ميزان الشعر“ کي، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جهوني ۾ جهونو ڪتاب ٿو ڪوٺي، جنهن ۾ شعر جي جدا جدا نمونن جون سمجهاڻيون ۽ مثال ڏنل هئا.

”تاريخ سنڌ“ ۽ ”ايسپ جون آکاڻيون“ ڪتاب جيتوڻيڪ پارسي ۽ انگريزيءَ تان ترجمو ڪيل آهن، تہ بہ اُنهن جي ٻولي ۽ عبارت اهڙي تہ دلڪش ۽ دلچسپ آهي جو اڄ بہ اُن مان لطف اچي ٿو. جيتوڻيڪ ننديرام ١٨٥٣ ۾ نئين الف بي ٺهڻ کان ترت پوءِ اهي ڪتاب ترجمو ڪيا هئا. پوئين ڪتاب ۾ هڪ انگريز، مسٽر ايلس سنڌس مددگار هو. پهريون ڪتاب پارسيءَ تان ”تاريخ معصوميءَ“ جو ترجمو آهي جيڪو ٻين بہ هندن ۽ مسلمان ترجمانن، ترجمو ڪري انعام ڏيندڙ ڪاميٽيءَ اڳيان پيش ڪيو هو. پر رڳو ننديرام جو ترجمو ئي قبول پيو هو ۽ انعام جو حقدار بڻيو هو. ايسپ جون آکاڻيون جانورن پکين وغيره واتان چوايل نصيحت آميز آهن جيڪي پنچتنتر جي ياد ٿيون ڏيارين. سنڌيءَ جي شروعاتي سکندڙن ۽ پڙهندڙن لاءِ تہ نهايت ڪارگر هيون.

ان ساڳئي سال ١٨٥٣ ۾ ڇپيل قاضي غلام حسين جي پنهي زميندار جي ڳالهہ ۽ ٻئي سال ١٨٥٥ ۾ ڇپيل ميران محمد شاهہ جي سڌا توري ڪڌا توري جي ڳالهہ هنديءَ ۾ ڇپيل بنسي ڌر ليک جي رچنائن جو ترجمو آهن. پر پهرين ڳالهہ، پنهي واري ٻينءَ کان اهم ۽ خاص آهي جو اُها الٿو ڪري سنڌي جيوت ۾ ٺهڪايل آهي. اُن جا نالا ڪردارن توڙي شهرن جا سنڌي ڏنا ويا آهن تہ ماحول بہ سنڌي ٿو لڳي. ان ڪري مان پنهي جي ڳالهہ کي سنڌي ڪهاڻيءَ جي اوسر ۽ اتهاس جي پهرين ڪڙي ٿو سمجهان. مگر ”سڌا توري ڪڌا توري“ ۾ مٿرا شهر جي ڳالهہ آهي.

البت سنڌ جي تحقيق نگارن جو لکڻ آهي ته هنن ٻنهي ڳالهين ۾ ڊاڪٽر جانسن جي انگريزي ناول راسيلس جو اُڌارام ميرچندڻيءَ کان ترجمو ڪرائي ١٨٧٨ع ۾ ڇپائڻ پنيان هڪ ئي مقصد ۽ حڪمت عملي اها لکل هئي ته ڏيهي عام ماڻهن ۽ زميندارن تي انگريزي راڄ جي ڪارگردگي ۽ ڪاميابيءَ جي ڌاڪ ڄمائجي ۽ اُن کي بهتر سيڌ ڪجي. ڪمال ته اِهو آهي ته راسيلس ناول جيڪو اُڌارام ۽ ساڌو نولراءِ گڏجي ترجمو ڪيو هو، سو بقول جوٽيجو، ڪيترا سال سنڌ يونيورسٽيءَ جي ايم.اي. جي ڪورس ۾ به رهيو آهي. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ جي ”سنڌي ناول جي تاريخ واريءَ ڇپيل ٿيسز“ (١٩٨٢) موجب هن ناول ۾ مسلمانن جي خلاف ڪافي ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ مسلمانن کي انگريز قوم کان گهٽ عقل وارو ڏيکاريو ويو آهي. ان هوندي به اهو ناول اهڙي ته ٺهڪڻي ٻوليءَ ۽ عمدي عبارت ۾ ترجمو ٿيل آهي جو ورهاڱي کان اڳ جي سنڌي ادب جي تاريخ جي ليکڪ محمد صِديق ميمڻ لکيو آهي ته ”سنڌي ادبي نئين (يعني نثر واري) دور وارن ڪتابن ۾ هي ڪتاب صحيح سنڌي ٻوليءَ جي ڪري يا عبارت جي سينگار ڪري پنهنجو مٽ پاڻ آهي.“ ته سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (١٩٧٣) جي ليکڪ عبدالجبار جوڻيجو جي لفظن ۾ ”ترجمو هوندي به سنڌي ناول لکندڙن جي اڳيان هي ڪتاب نمونو ٿي رهيو.“

ان ناول جي ترجمي لاءِ ديوان اُڌارام ۽ ساڌو نولراءِ سرڪار کان انعام حاصل ڪيو هو. ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ان ناول سان سنڌي نثر جي هڪ ٻي به اهم شاخ ناول نويسيءَ جي شروعات ٿي.

البت ان ڪاميابي کان اڳ ديوان اُڌارام ميرچنداڻي سنڌي نثري داستان ترجمو ڪري پيش ڪرڻ جو شرف حاصل ڪري ورتو هو. اُهو ڦريون ڦريون دلڪش ۽ دلچسپ داستان هو ”طوطي نامو“ جو ١٨٦٢ ۾ ڇپيو هو.

اُن کان ڪجهه سال پوءِ ئي ”گل خندان“، ”گل بڪاولي“، ”چار درويش“، ”حاتم طائي“، ”الف ليلي“، ”ممتاز“، ”دمساز“، ”گلبدن“، ”امير حمزه“، ”گل صنوبر“، ”مهرباڻو“، ”بهرام شهزادو“ وغيره ڏاستانن جو ڄڻ گويا درياهه اُٿلي پيو.

”طوطي نامي“ جهڙا داستان ۽ قصا مکيه طرح ولدر جا واهل آهن
آهي هڪ آکاڻي ۾ مان ٻي آکاڻي ٺهڪائيندا رازدار ٺاهجي، انتظار ۽ عجب
پيدا ڪندا آهن. ساڳئي وقت انهن ۾ ولدر سان گڏ سکيا جا نقطا به سمايل
هوندا هئا. اهي اڪثر سنائي ۽ برائي ۾ جي آدجڳاد کان هلندڙ ويڙهه رستي
ڏيکاريل هوندا آهن، جيئن هن قصي ۾ به آهي. هي قصو ان وقت جڏهن
عام ماڻهن ۾ سنڌي سکڻ ۽ پڙهڻ ۾ پورو چاهه ڪونه هو، تڏهن تمام
اهم هو جو اهو چاهه پيدا ڪرڻ واري مقصد ۾ مڪمل طرح ڪامياب
آهي، اسان مان هر ڪنهن کي اهڙن قصن پڙهڻ ۽ ٻڌڻ جو ننڍي هوندي
جو آزمودو آهي، انهن قصن خاص ڪري طوطي نامي، ترجمو هوندي به
پنهنجي سليس، سپڪ ٻولي ۽ عبارت سان سنڌي نثر کي اسرڻ ۾ هٿ
وٺايو آهي. اهي قصا ان اوائلي دور جي تاريخي ضرورت هئا.

ان وندر ۽ سکيا جي اڌيش کان ٿي ديوان ڪيولرام سلامتراء، سرڪاري
نوڪري ۾ مان ۱۸۶۴ ۾ رٽاير ڪري، متي ذڪر ڪيل ٿي ڪتاب ۱۸۶۹-
۱۸۷۱ وقت لکيا. گل شڪر ۾ الف کان ولي ي تائين، اکرن جا پهاڪا
دلچسپ نموني سمجهايا اٿس ۽ گهڻن هند پارسي ۽ هندي ۾ جون ڪوتائون
چوڻيون به معنيٰ سان ڏنيون اٿس. ”گل“ ۾ وري ٽوٽڪا ۽ لطيفا ڏنل
اٿس. اڪثر ڪري نه فقط پارسي ۽ هندي ۾ مان به حوالا ڏنا اٿس پر سنت
تلسيداس ۽ گرونانڪ جا به وچن معنيٰ سميت ڏنا اٿس. ”سوکڙي ۾“ ۾
وري آکاڻي ۾ جي ڍنگ ۾ سکياداڻڪ ڳالهيون آهن. هن ڪتاب جي ٻئي
ڇاپي (۱۹۱۵) ۾ اڳيان سنڌي ساهت سوسائٽي پاران لکيل مهڙ (جو ادي
لالچند جو لکيل) ۾ چيل آهي:

”ڪتاب جو جهڙو مضمون معنيٰ ۽ مزيدار آهي، تهڙي سنڌس عبارت
سليس ۽ وڻندڙ آهي. اصطلاح ۽ پهاڪا مضمون ۾ جا نه ڪاريگري ۾ سان
پورن هنڌ ٺهڪائي وڌا ويا آهن. هن نموني جو سنڌي ڪتاب ڪو ڪو
ٻاڊو ملندو.“

هنن ڪتابن ان وقت جي اوائلي نثر کي رنگين ۽ روچڪ بنائڻ ۾
اتهاسڪ رول ادا ڪيو آهي.

هن سرسري نظر وجهڻ سان ڏسجي ٿو تہ اوائلي نثر جي دور جي هن پهرئين اڌ ۾ تمام گهڻو حصو درسي نثر جو آهي جو بہ اڪثر ترجمو آهي. ظاهر آهي تہ اُن وقت سنڌي ٻولي (عربي لپيءَ ۾) ۾ تعليم جي شروعات ٿي ٿي، جنهن مان تعليم يافت طبقو اُسرڻو هو، جيڪو ئي سنڌي نثر جو نرماتا بڻجڻو هو. هن عرصي ۾ سنڌ ۾ تعليم بہ هاءِ سڪول سطح تي بہ پوري نہ اُسري هئي. مئٽرڪ امتحان جو مرڪز بہ اڃا بمبئي هو. جتي ۱۸۶۲ ۾ جيڪي پهريان چار ڄڻا هئا، ديوان ڪوڙومل، ساڌو نولراءِ، ديوان ڏيارام جيٺمل ۽ چوهرمل پنجابي، جيڪو هڪ ئي ڄڻو پاس ٿيو هو. اهڙيءَ حالت ۾ سنڌي اوائلي نثر جي جدا جدا شاخن اصلوڪو ساهت ڪير ٿي رَچي سگهيو. رڳو هڪ ديوان ڪوڙومل ئي هو جيڪو استري وديا ۽ سڄاڳيءَ جي ٻرندڙ مسئلي تي اصلوڪي مضمون (مقالي) جو ڪتاب(”پڪو پهہ“ ڏيئي سگهيو ۽ سنڌي مضمون نويسيءَ جو جنم داتا بڻيو، جيئن ٻئي اڌ دور ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ديارام گدومل ۽ پرمانند ميوارام نثر جي ٻين شاخن جا باني بڻيا.

اُسرندڙ نثر جي دور جي ٻئي اڌ ۾ جيڪو ۱۹۰۵ تائين هليو تنهن ۾ اُن پنهنجو ڪجهہ ساهتڪ ۽ اصلوڪو روپ پسايو آهي. نثر جي اڪثر سيني شاخن جي پيڙهہ پختي ٿي ان جا منهنجي ويچار ۾ چار مکيہ تاريخي سبب آهن. ۱- تعليمي ترقي ۲- سماجڪ سڄاڳي ۳- اخباري آواز ۴- پريس ۽ خانگي پبلشر.

هن ئي عرصي ۾ سنڌ ۾ نوان هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج کليا. ۱۸۷۸ ۾ پهريون دفعو مئٽرڪ امتحان جو مرڪز بمبئي (جيڪا اُن وقت ڄڻ ولائت لڳندي هئي) بدران ڪراچي ڪيو ويو. اُتي ئي ۱۸۸۵ ۾ مسلم مدرسو ۽ ۱۸۸۷ ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج برپا ٿيو. اُن وقت تائين سڄيءَ سنڌ ۾ ۱۵-۱۶ گرئجوئيٽ مس هئا. جيئن جيئن مغربي تعليم، تهذيب ۽ تمدن جو اثر وڌندو ويو تيئن تيئن پنگتي سڌارن لاءِ جاڳرتا اچڻ لڳي. سنہ ۱۸۸۲ ۾ سنڌ سڀا ٺهي، جنهن جا سرڪردا هئا - ديوان ديارام گدومل، ديوان ڪوڙومل چندن مل، ساڌو هيرانند ۽ نولراءِ ۽ ديوان ديارام جيٺمل ۽ حسنعلي آفندي جنهن ۱۸۸۵ ۾ ڪلڪتي ۾ سرسيد احمدخان جي

تحرڪ سان لاهيل مجمع محمدي جماعت ڏسي اچي اهڙي جماعت ناهي، جيڪا مدرسو هلائڻ لڳي ۽ پوءِ هو سنڌ سڀا کان صفا جدا ٿي ويو.

اُن سال ئي هڪ انگريز هيوم ”ڪانگريس“ جو بنياد وڌو. هن ئي عرصي ۾ سنڌ ۾ برهمو سماج ۽ آريہ سماج جون شاخون کليون تہ حيدرآباد، سکر ۽ ڪراچيءَ ۾ پنگتي ڪانفرنسون بہ ٿيون. هن ئي زماني ۾ ديوان ڪوڙومل، ساڌو هيرانند ۽ نولراءِ ڪلڪتي مان برهمو سماج جي سکيا وٺي آيا تہ ديوان ديارام گدومل سڄي هندستان جي گشت تي ڪلڪتي ۾، بنڪم چندر چٽرجيءَ ۽ ديوندرناٿ ٽئگور سان ڪچهريون ڪري آيو تہ گرديو ٽئگور کي ڳائيندو بہ ڏسي آيو. مرزا قليچ بيگ بمبئيءَ ۾ بي. اي. تائين پڙهندي ناٽڪي دنيا مان اُتساهہ حاصل ڪري آيو تہ سنڌ ۾ ديوان پرمانند ميوارام ڪرستان بڻجي مغربي ڪلچر جو گڻ گراهڪي ٿي اڳتي وڌيو.

ان تعليمي ۽ سماجي سجاڳيءَ جو ٻيو رد عمل ٿيو. هڪ طرف عقل پرستي (Rationslism) لاءِ ارواح ٿيو ۽ پنهنجين جهونين ڪرسمن ۽ سنسن ۽ ڀرمن کان ڀلاند آجا ڪرائڻ جي لهر اُٿي تہ ٻئي طرف وري پنهنجيءَ پرمپرا جي پوڄا وڌي. ان ئي عرصي ۾ سنڌ ۾ برهمو سماج جا بہ باني ساڌو هيرانند ۽ نولراءِ پنهنجي ڏاڏي ۽ پيءُ جي ديهانت تي مٿو ڪوڙائڻ ۽ ڪائيءَ سان اُگهاڙين پيرين پنڌ هلڻ جي رسم بجا آڻڻ کان انڪار ڪيو تہ هيرانند ميرن جي قبن وٽ وڃي جنن ڀوتن جي واسي جو وهم ۽ ڀرم ڀڳو ۽ پنهنجن گهر وارين کان پردو لهرايو. ان وقت حيدرآباد ۾ يونين اڪيڊمي ۾ عقل پرستيءَ جا بحث مباحثا هلندا هئا، جن ۾ سون جي تعداد ۾ ماڻهو شريڪ ٿي اهڙو مگن وهندا هئا جو گهر ۾ روٽي ٻيئي لرندي هئن. هڪ ڀيري پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي پيءُ اُڌارام، ناستڪپڻي تي ليڪچر ڪيو ۽ ديوان ديارام گدومل وري اُن خلاف ڳالهايو ۽ ٽي ڏينهن لاڳيتو اِهو بحث هلندو رهيو. ديوان ديارام ۽ ڪوڙومل تہ استرين تي ٿيندڙ اتياچارن خلاف جهاد شروع ڪيو هو. قليچ بيگ بہ عقل پرستيءَ کي ڀرمايو. مسلمانن ۾ هڪڙا، سرسيد احمدخان جي انگريزي تعليم وٺڻ جي ويچارن جا حامي هئا تہ ٻيا اُن خلاف هئا ۽ کيس ڪافر

ي ديني ڪولڻ ڪان نہ هلڪندا هئا. ٻئي طرف هندو پنهنجي ڌرم ۽ سلمان پنهنجي مذهب جي مهما جا گيت ڳائيندا هئا.

آگسٽ ۱۸۸۵ تي ڪراچيءَ ۾ سي. ايم. ايس. مشن وارن هڪ ساهتڪ نستا ”لٽرري سوسائٽي“ انگريزي ڳالهائيندڙ ودوانن لاءِ کڙي ڪئي ئي، جنهن ۾ ۲۰۰ ڪان مٿي هندستاني ميمبر هئا. اُنهن مان مکيہ ا، ديوان ديارام گدومل، ڪوڙومل چندنمل، ساڌو هيرانند، هرچندراءِ نداس. شروع شروع ۾ ان سنستا ۾ ديارام، ڪوڙومل، چندنمل، ساڌو يرانند پنهنجون رچنائون پڙهندا هئا ۽ ”سنڌ ٽائيمس“ اخبار اُن جي رشناسي ڪندي لکيو هو تہ اُنجي هڪ واکاڻ جوڳي سرگرمي آهي سنڌ ي تعليم يافتہ ماڻهن ۾ ساهتڪ سوجهہ بوجهہ پيدا ڪرڻ.

هن عرصي ۾ سنڌي نثر کي سڀ کان وڌيڪ اوڄ اخبارن، مخزنن ۽ انگي پبلشرن ڏني. پهرين اخبار جا سنڌ سرڪار طرفان نڪتي سا هئي، نڌ سڌار (۱۸۸۲ع) ۽ ڪراچيءَ ۾ پرنٽنگ مشين تي ڇپي ويئي. اُن کان هر لٽو پريس تي ڇپائيءَ جو ڪم ٿيندو هو. اها اخبار پوءِ سنڌ سڀا کي ۱۸۸ ۾ ڏني ويئي، جنهن جو سمپادڪ ساڌو هيرانند هو. هن ۱۸۹۰ ۾ ڌار سڀا پاران ماهوار مخزن ”سرسوتي“ بہ ڪڍي جا سنڌ جي پهرين خزن هئي ۽ ڏاڍي مقبول هئي. ڪراچيءَ مان مسلم اخبار ”معين سلام“ ۱۸۸۲ ۾ نڪتي تہ مجمع محمدي جماعت طرفان ۱۸۸۹ ۾ فتيوار ”معاون“ نڪتي جنهنجو ايڊيٽر مشهور مذاقي شاعر ۽ ليکڪ مس الدين بلبل هو جو پوءِ سکر جي ”آفتاب سنڌ“ (۱۸۹۵) جو ۽ يدرآباد جي الحق اخبار (۱۹۰۰ع) جو بہ ايڊيٽر ٿيو هو. ليکراج تلوڪچند ري ۱۸۹۱ ۾ مشهور ”پربات“ هفتيوار ڪڍي جا ڪيترائي سال هلي ۽ وءِ نڪتي هئي پرمانند ميوارام جي سمپادڪيءَ هيٺ ۱۸۹۶ ۾ هفتيوار جوت“ جنهن گولڊن جبلي ملهائي رڪارڊ ٽوڙيو هو. آخر ۾ ۱۹۰۱ع ۾ سناتن ڌرم پرچارڪ پتر“ بہ ڪافي سال پاڻ ملهايو هو.

جن ٻن پبلشرن هن زماني ۾ سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ کي گهڻي ۾ گهڻي اوڄ ڏني سي آهن: ماسٽر هريسنگہ (۱۸۸۵) ۽ پوکرداس بنس ۱۸۸۷). هن عرصي ۾ جنهن پهرين پهرين ڪتاب شايع ڪيو هو سو هو

مرزا قليچ بيگ (١٨٥٥-١٩٢٩). هو اچا بي. اي. ۾ هو ته مشهور انگريزي فيلسوف بيڪن جي مضمونن جو ڪتاب ”مقالات الحڪمت“ نالي ١٨٧٧ ۾ ترجمو ڪيائين. لنڊن فيلسوفائن گوڙهن خيالن وارن مضمونن جو هي پهريون ڪتاب آهي. هن مهاڳ ۾ لکيو آهي ته انهن ڪتابن مان ”سچي پچي نه رڳو بولي ۾ سڌارو ٿيندو پر ماڻهن جي خيالن ۾، اخلاق ۽ ڪمن ۾ به ٿيندو“ ان مان مرزا صاحب جو ڪتاب ترجمو ڪرڻ جو مقصد ظاهر آهي. ليڪن نثر جي ٻن شاخن ناٽڪ نويسي ۽ ناول نويسي ۾ ئي هن جي سڀ کان وڏي دين آهي ۽ ليليٰ مجنون اصلوڪو ناٽڪ (١٨٨٠) ۽ زينت (١٨٩٠) اصلوڪو ناول لکي هن پاڻ کي انهن شاخن جو باني سڏ ڪيو آهي. جو جو انهن کان اڳ ۾ ڪو به اصلوڪو وڏو ناٽڪ يا ناول ڇپيل ڪونهي. ”خادم“ طرفان ١٨٧٩ ۾ هير رانجهون لکيل ناٽڪ ڇپيو وجي ٿو پر اُهو خود لطف الله بدوي ۽ جي چوڻ موجب ڇپيو ئي ڪونه هو. مرزا ٻيو ناٽڪ ”خورشيد“ ١٨٨٧ ۾ ڇپايو، جو ڪنهن گجراتي ناٽڪ جو الٿو هو.

جيتوڻيڪ اُهو سنڌي جيوت ۾ لکيل نه هو ته به سنڌ جي بادشاهن ۽ درٻارين سان واسطو اٿس. اُهو پهرئين ناٽڪ ”ليليٰ مجنون“ کان بهتر آهي. ناٽڪي فن توڙي مواد جي لحاظ کان اهم آهي. اُهو بي انصافي، بداخلاقي ۽ بدافعالي ۽ جي هلت توڙي حڪومت جي اوگهڙ ڪري ٿو. مرزا صاحب ان عرصي ۾ ٻيا به اڌ درجن کن ناٽڪ ترجمو/الٿو ڪيا جن مان هڪ ڪاليداس جو مشهور ناٽڪ ”شڪنتلا“ (١٨٩٦) ۽ شيڪسپيئر جا به چار رومانوي ۽ تاريخي ناٽڪ هئا. ان دور کان پوءِ به قليچ بيگ جا اڌ ڊزن کن شيڪسپيئر جا ناٽڪ ۽ هڪ ناٽڪ سنڌي جيوت ۾ لکيل الٿو ڪيل ”موهني ٻائي“ (١٩٢٣) به ڇپيل آهن. لنڊا ناٽڪ (ايڪانڪي) پر آڳاٽي نموني نقل ۽ فارس به مرزا جا ئي پهرين لکيل آهن. جهڙوڪ لوڀي ۽ نوڳي (١٨٩٣) نيم طبيب-نيم ملان (١٨٩٧) آگڻ مسخرو (١٩٠٠) ۽ انڪوائري آفيسر (روسي ليکڪ گوگول جو الٿو) به ١٨٩٦ ۾ ڇپايو هئائين.

مرزا صاحب نه صرف شيڪسپيئر جا ٨-٩ ناٽڪ ترجمو ڪيا پر ١٨٩٠ ۾ لئمب جي شيڪسپيئر جي ناٽڪن جي آکاڻين جو ڪتاب به ٻن ڀاڱن

۾ ڇپايو. اهو شيڪسپيئر جو ٿي نہ پر مغربي تعليم، تهذيب ۽ ادب جو اثر ڏيکاري ٿو جيڪو اُن زماني ۾ ڇانيل هو.

قليچ بيگہ ڏزن کن ناول بہ انگريزيءَ مان ترجمو ڪري ڇپايا هئا، جيڪي سڀ 1905 کان پوءِ واري دور ۾ ٿا اچن. پر اوائلي عرصي ۾ هن بہ ناول دلارام (١٨٨٨) ۽ زينت (١٨٩٠) لکيا جيڪي سندس چوڻ مطابق اصلي آهن پر ڪي پهرئين ڪي تہ ڪي ٻئي کي ترجمو ٿا چون. پر اسان کي زينت اصلوڪو ۽ سنڌيءَ جو پهريون اهڙو ناول ٿو لڳي جنهن جي پهرئين حصي ۾ تہ هنجي شخصي زندگيءَ جي جهلڪ نظر اچي ٿي ۽ سندس لفظن ۾ ناول ۾ ”سندس زماني جي سڌريلن گهرن جي هلت چلت چڱيءَ طرح ڏيکاريل آهي.“ اُن ۾ پتي-پتنيءَ جي پيار، وهنوار، ٻارن جي سنڀار مڱڻي شاديءَ وغيره جي لين دين، رسمن ۽ رواجن وغيره جو گهرو چٽر چٽيل آهي. پر هن کان اڳہ لکيل دلارام (١٨٨٨) ناول، بادشاهن ۽ نوابن جي زندگيءَ بابت آهي ۽ ترجمو ڪيل بہ لڳي ٿو.

هن عرصي ۾ قليچ بيگہ ڏزن کن مضمونن جا ڪتاب ترالن وشين تي شايع ڪيا جيڪي گهڻا انگريزيءَ مان ترجمو ڪيل هئا. مطلب تہ هن هڪ جڻي جيڪي هن دور ۾ اڌ سو کن نثر جي ادبي واس وناڳيندڙ ڪتاب لکيا سي ان دور جي ٻين سڀني ليکڪن گڏجي مشڪل لکيا هوندا.

ديوان ڪوڙيمل چندنمل جيڪو پکو پهہ (١٨٦٢) ڪتاب سان مضمون نويسيءَ جي معمار بڻيو. تنهن پيا بہ اهم ڪتاب وري هن عرصي ۾ لکيا. ١- آريہ ناري چٽر (١٩٠٥) جو ترجمو ڇپيو وڃي ٿو. ٢- ٻارڙيون آکاڻيون (١٨٩١) ٣- رتناولي (١٨٨٨) هرش جي سنسڪرت ناٽڪ جو ترجمو، ۴، ۵ ۽ ٦ ساميءَ جا ١٢٠٠ سلوڪ گڏ ڪيل ٽي ڀاڱا (١٨٨٥ ۽ ١٨٩٢) سوڌيل معنيٰ سان هئا. جيئن ڀاڱ منڍ ۾ لکي ٿو تہ اهي سلوڪ گرمکيءَ ۾ لکيل ١٨٧٣ ۾ هٿ ڪيا هئائين ۽ سنڌي لپيءَ ۾ آڻي، سوڌي سنواري معنيٰ ڏيئي ١٢ سالن بعد ڇپائڻ ۾ سوڀارو ٿيو. اهو هن جو هڪ يگانو ڪارنامو آهي جو اسانجي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي نموريءَ شاهہ سچل سامي مان هڪ جو گم ٿيل خزانو ڳولي پهرين ڀيرين هاڻوڪي سنڌي لپيءَ ۾ پيش ڪيو جو ٻئي ڪنهن بہ هن کان اڳي ان نموريءَ مان ڪنهن، جو بہ

ڪلام سنڌي لپيءَ ۾ نہ ڇپايو هو. ٽرمپ جو ۱۸۶۶ جو شاهہ جو رسالو
هاڻوڪي لپيءَ ۾ ڪونهي. انهن ساميءَ جي سلوڪن اڳيان ديوان ڏيارام
گدومل (۱۸۵۷-۱۹۲۷) جو مهاڳ آهي. ان ۾ هن ساميءَ جي سلوڪن جو
تاتپرج ڏنو آهي. اُهو اسانجي اوائلي ٽيڪا جو نمونو چئي سگهجي ٿو
جو اُن ۾ مختصر ۾ سمجهاڻي ڏني اٿس تہ ساميءَ ۽ اُن جي سلوڪن ۾
ڇاڻ چاهيو آهي. اُن کي تشريحي تنقيد چئي سگهجي ٿو. جيڪا سنڌي
توڙي ٻين ڀارتي ٻولين جي اُن سمي جي اوائلي نثر ۾ موجود آهي
اهڙي نموني جي ٽيڪا ديوان ڏيارام، مرزا قليچ بيگ جي عمر خيام جي
رباعين جي ترجمي (۱۹۰۵) اڳيان ڏنل پنهنجي مهاڳ ۾ بہ ڏني آهي
ان قسم جي ٽيڪا، ديوان وستار سان پنهنجن ٽن ڪتابن جپ صاحب
(۱۸۹۱) گيتا (۱۸۹۵) ۽ يوگ درشن (۱۹۰۳) ۾ ڏني آهي. اُن پڙهڻ سان
نہ فقط اهي ڪتاب سمجهڻ ۾ اچن ٿا، پر سڄي ڀارتي فيلسوفي بہ سمجهي
سگهجي ٿي. پر سڀ کان وڌيڪ بهتر ۽ مشابهتي (Comparative) اوڪر ٿو ڪ
۽ اڀياس ڀرپور لکيل ڪتاب جپ صاحب مان نظر اچي ٿو جو اُنهن نہ رڳو
لفظن ۽ سٽن جي معنيٰ پر ويدن شاسترن گيتا، ڀاڳوت اُپنشدن وغيره جي
حوالي واري سمجهاڻي سپڪ سنڌيءَ ۾ ڏني اٿس. جيئن جيئن نئون
چاهو نڪتو آهي، تيئن ويو آهي هو اُن کي بهتر ڪندو ۽ سامي، شاهہ
ڪبير ۽ روميءَ جي شعرن جا مثال ڏيندو. حڪ اِهو ڪتاب ئي پنهنجي
سر ديوان ڏيارام کي اوائلي ٽيڪا جو باني سڏ ڪري ٿو. ڊاڪٽر
گربخشاڻيءَ جي شاهہ جي رسالي ۾ بہ لفظن، سٽن جي ارٿ ۽ اشتقاق
جو نمونو بہ گهڻو ٿڪو جپ صاحب وانگر آهي.

هن ئي وقت ۾ ديوان ڪوڙي مل، مرزا قليچ بيگ ۽ ديوان ڏيارام
جي نموريءَ سان گڏ ڇوٽون همعصر نثر نويس پرمانند ميوارام (۱۸۶۵-
۱۹۳۶) اچي مليو. هن وري لغت نويسيءَ، اخبار نويسي ۽ ليٽ سنڌي
لکڻ جو بہ شرف حاصل ڪيو.

”جوت“ ۾ هن ۴۰ سالن جي سمپادڪيءَ ۾ لڳ ڀڳ هر قسم جا
مضمون علمي، ادبي، تاريخي، تنقيدي، سماجي، سياسي، روحاني،
وگياني، اخلاقي ۽ مذاقي ڏنا. اُهي مضمون پوءِ ”گل ڦل“ ۽ ”دل بهار“ ڪتابن

۾ ڏنا ويا. ”جوت“ سچ پچ سنڌي نثر جو نور هئي. انگريزي-سنڌي لغت ته هن جي لاثاني دين هئي. ٻولي ته اصل ٻهڳلي هئس. اُن باري ۾ پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ سنڌي نثر جي تاريخ ۾ صحيح لکيو آهي ته ”پرمانند ميوارام سدائين ليٺ ۽ گهريلي سنڌي واپرائيندو هو. ديوان ڪوڙومل وچ ۾ سنسڪرت اکرن ۾ وجهي اڙيو هو. مرزا قليچ بيگ پڇاڙيءَ ۾ پنهنجي سليس لکڻي ايوڳائيءَ ۽ الوڻائيءَ جي حد تي آڻي ڇڏي هئي، ديوان ديارام به بعضي ڏکيا سنسڪرت يا فارسي لفظ استعمال ڪندو هو، پر پرمانند صاحب سنڌي نثر جي انهن ڇئن ڏيهن مان هڪڙو ليکڪ هو جنهن ڪڏهن به ڏکيو يا ڳتل يا گهر گهلو اکر ڪتب ڪونه آندو ۽ سدائين اُهي سرل فارسي ۽ هندي لفظ ڏيهي سنڌيءَ سان ملائيندو هو جي ڪن رس پيدا ڪن ۽ سنڌي ڳلن ۾ ڦاسي نه پون ۽ نڪي محاورن جون غير سنڌي صورتون ورتائيندو هو.“

سنڌي نثر جي هنن ڇئن ڏيهن، سهڻي شاخن (سواءِ ڪهاڻيءَ جي) کي اوج ڏني. ڪهاڻي اڪثر ٻين ٻارڻي ٻولين ۾ ٻه ٢ صديءَ ۾ آئي آهي.

ٻين شاخن خاص ڪري ناول، ناٽڪ ۽ مضمون کي جن عرضي ۾ ٻين ٻه اڳتي وڌايو. اهڙو ٻهريون اهم ليکڪ هو پريتمداس حڪومتراءِ جنهن ١٨٩٢ ۾ ”عجيب پيت“ نالي سنڌي جيوت تي ناول شايع ڪيو هو جو ٻئي ڇاپي (١٩١٠) وقت سڌاري ٻهتر ڪيو ويو. پر ٻهرئين ڇاپي ۾ به حيدرآباد جي عاملن ۽ ڀائيبندن جي ٻنگڻي جيوت جو ڀرپور چٽر هو. اُهو قليچ بيگ جي ”زينت“ جي ڇپجڻ کان به سال پوءِ ڇپيو هو ۽ سنڌي ناول جي وڪاس ۾ اهم ڪڙي آهي ته اُن زماني جي اتهاس جي جهلڪ به ڏيندڙ آهي.

ناٽڪ جي شاخ کي قليچ بيگ بعد، گهڻي ۾ گهڻي ترقي سنڌس همعصر ناٽڪ نويس ليلارام وطڻمل ڏني جنهن به اڌ درزن کن ناٽڪ لکيا جن مان گهڻا مهاڀارت ۽ رامائڻ جي آکاڻين تي ٻڌل هئا، سواءِ هن سنڌي جيوت تي لکيل اصلوڪن ناٽڪن جي. اُنهن جا نالا هئا. موهن تارڪا (١٨٩٦) ۽ سورجن راڻا (١٨٩٧). ٻهريون وڏوا وواهه جي وشيه تي ۽ ٻيو هندو ڌرم

بدلائي مسلمان ٿيڻ جي ٻرندڙ مسئلي تي هو. سنڌي جيوت تي اصلوڪا وڏا سماجڪ ناٽڪ هن جا ٿي ٿيريان ٿيريان ليکيا، جيڪي اُن زماني جي تصوير به پيش ڪن ٿا. هن سان گڏ ٻئي ناٽڪ نويس ديوان لاڪرداس ناگرائيءَ جا به اُن وقت مهاڀارت ۽ رامائڻ جي آکاڻين تي ٻڌل ناٽڪ ڇپيا ته ڳاگنداس آڏوائيءَ به ١٨٩٨ ۾ شڪنتلا دشينت نالي ناٽڪ ڇاپيو هو. اُن کان اڳ ١٨٩٤ ۾ ماسٽر ڇيلانند ڪلڌداس جو ڇپايل ناٽڪ ”لل دمينتي“ پهريون ناٽڪ هو جو ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ناٽڪ منڊليءَ طرفان اسٽيج ڪيو ويو هو.

اُن ساڳئي وقت ماسٽر هريسنگهه ۽ پوڪرداس سنس وارن حاجي امام بخش (١٨٦١-١٩١٨) جا اُرڊوءَ تان ترجمو ڪيل داستان، ١-چار درويش ٢-حاتم طائي ٣-الف ليلي ڇپايا. ليڪن جنهن داستان کي اجايو گهڻو پڌائي شاهڪار ۽ شاهه جي رسالي جهڙو امر يادگار ڪوليو ويو آهي، سو آهي لطف الله آخوند (١٨٤٢-١٩٠٢) جو اڙدو جي ”فسانه عجائب“ تان ترجمو ڪيل ۽ ڪچهه گهڙايل ”گل خندان“ اُنکي عبدل مجيد ميمڻ تـ پڏائڻ ۾ سڀ صفتون خرچ ڪيون آهن. ”سنڌي ادب جو شاهڪار“ ”لاجواب عبارت“ ”طبع زاد (اصلوڪي) تصنيف“ ته شاهه صاحب جي رسالي جيان لاجواب جي لقبن جي به ورڪا ڪئي اٿس. عبدلجبار جوڻيجو به پنهنجي ادبي تاريخ (١٩٧٣) ۾ چيو آهي تـ ”وري ڪو ڪتاب هن جهڙو نـ ٿيو.“ شمس الدين عرساڻي به پنهنجي تازي ڪتاب ”سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“ (١٩٨٢) ۾ اُن کي عبدالمجيد سنڌيءَ جي ساڳين صفتن سان ساراهيو آهي.

ليڪن هن بندي ”گل خندان“ کي ”فسانه عجائب“ سان ڀيٽڻ لاءِ بمبئيءَ جي خاڪ ڇاڻي اُن کي هٿ ڪري ڏٺو تـ اُن ۾ نـ رڳو اصليت ڪانهي، پر ترجمو به ڪن هنڌ غلط آهي. پلاٽ، ڪردار، شهر سڀ ساڳيا ٿيل آهن. رڳو ڊگهائي ڪري گهڙايل آهي. اُن سمي، هنن داستانن وانگر ٻهتر جا به الڳ الڳ ترجما هاسارام صوڀراج ۽ جهململ لارومل جا ڇپيل آهن.

اهڙيءَ طرح هن عرصي ۾ اخبار نويسيءَ رستي سنڌي نثر کي جن تن ليکڪن خاص اوچ ڏني سي آهن : شمس الدين بلبل (١٨٥٧-١٩١٩) ديوان تاراچند شوقيرام ۽ ساڌو هيراننڊ (١٨٦٣-١٨٩٣). تاراچند تہ شاهہ سامي، قليچ، ليلارام وغيره تي ١٨٩٨ ۾ جيون چرتر جون چوپڙيون بہ ڪڍيون هيون.

اوائلي سنڌي نثر جي نظر وجهڻ سان صاف پڌرو آهي تہ اُن کي ڪيئن نہ ڏکيا ڏونگر ۽ اٽانگالڪ لتاڙڻا پيا آهن ۽ ڪن ڪن پنهنجي خون پسيني سان سنڌي نثر جي عمارت کي اڏڻ لاءِ بنياد وجهي، اُن کي هِين پارتي ٻولين جي نثر سان برميچڻ جهڙو بڻائڻ لاءِ جانفشاني ڪئي آهي.

اوائلي ان نثر جي بنياد تي پوءِ جي نثرنويسن جي چوياري لعلچند امرڏنومل، ڀيرومل مهرچند، جيٺمل پرسرام ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ نثر جي سيني شاخن مضمون، تنقيد، ناٽڪ، ناول ۽ ڪهاڻي تي عاليشان عمارت اَڏي سنڌي ساهت کي وڏي اوچ ڏني جو ورهاڱي جي جدائيءَ جي ٽڪ بہ اُنکي نہ ڏوڏيو آهي. جڏهن هتي سنڌونگر ۾ سڏايل سيمينار ۾ شامل اڏسؤ ڪن نثرنويسن جي حاضري مان پڌرو آهي. پر افسوس آهي جو هيڏي ڪٺن ڪاريہ ڪندڙ نثر جي ڪن نرماتائن لاءِ گُني سامتاڻيءَ لکيو هو تہ .... ”مرزا قليچ بيگ، جيٺمل پرسرام، لعلچند امرڏنومل وغيره چوريون ڪندا هئا ۽ پاڻکي اصلي ليکڪ سڏائيندا هئا ....“ جنهنکي اسانجي اعليٰ ساهتڪار ۽ رهبر پروفيسر ايم .يو. ملڪاڻي ٢٥-ڊسمبر ١٩٦٦ جي هندواسي ۾ منهن ٽوڙ جواب ڏنو هو.

(سنڌونگر ۾ سڏايل سيمينار ۾ پڙهيل پيپر)

ٻن مهاڪوين اَياز ۽ شيام جي ڪوتا

همعصر زمانو تہ پنهنجن عظيم ۽ اعليٰ هستين سان پورو انصاف نہ ڪندو آهي. پر خود انهن ساهت ۽ ڪلا جي هستين جا پنهنجا همعصر بہ پورو قدر ڪرڻ جو انصاف نہ ڪندا آهن. اهو شايد رقابت جي احساس جو نتيجو آهي.

اسين دنيا، ڀارت تہ ڇا پر پنهنجي سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي ميدان ۾ نظر ڊوڙائينداسين تہ ان ڏس ۾ ڪيترائي مثال ملندا. مولڪي اڄ جي پنهنجن ٻن سنڌي عظيم شاعرن نارائڻ شيام ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جي سلسلي ۾ ٿي لکڻو آهي.

منهنجي ويچار ۾ هي ٻئي نہ رڳو اڄ جي سنڌ جا مها ڪوي (گريٽ پوئٽس) آهن پر ٻين ڀارتي ٻولين جي اڄ جي مها ڪوين سان برميچيندڙ بہ آهن. شيخ اياز کي تہ مان اڄ جي دنيا جي ڪنهن بہ مها ڪويءَ سان ڪلهو ڪلهي ۾ لائي ٻيهڻ جي قابل سمجهان ٿو ڇو تہ هن سنڌي شاعرن جي گهڻي ۾ گهڻين شاخن کي اوچ ڏني آهي. هو شاعر سان گڏ ساهت ۽ سنڌيت هلچل جو بہ رهبر آهي. نہ رڳو ايترو پر هن بيت ۽ وائي جي شاخ کي وري جيئاري سنڌي شاعريءَ جي روايت ۾ بہ اضافو ڪيو آهي ۽ ٻوليءَ جو خزانو وڌايو آهي، پر اُهي يادگار ڪوتائون بہ لکيون آهن جيڪي هن سڄي اُپکنڊ تہ ڇا عالمي سطح جي اهميت واريون آهن ۽ عالمي موضوعن ۽ فنڪارن ۽ لڙاڪن جي ياد ڏياريندڙ بہ آهن. جڻن شهيد ڀڳتسنگهہ تي لکيل آپيرا (سنگيت ناٽڪ) اهڙي آپيرا سڄي هندستان ۾ ٻئي ڪنهن بہ نہ لکي آهي انڪري ئي اُردوءَ جي مشهور نقاد ڪي. ڪي. ڪلر، ڀڳتسنگهہ جي لکيل جيوني ۾ شيخ اياز جي ان آپيرا جو خوب قدر ڪيو آهي. جڏهن اياز تازو بمبئي آيو تڏهن اُها ڏيکاريم تہ ڏاڍو خوش ٿيو. جيائين هن سفر ۾ اهو ليکہ ڏسي گهڻي ۾ گهڻو سڪہ مليو الم ا اُنجي زيروڪس ڪرائي ڪلي ويو.

اياز جي ئي اهڙي ڪوتا آهي 1965 جي جنگ وقت شيام ڪي مخاطب ڪيل ڪوتا ”هي سنگرام“ جيڪا اياز جي سورهيائيءَ جو نہ ڪارنامو آهي. جنهن مون اها ڪوتا لکين دليا ۾ ڇپيل ڏي الوقت لکيو هو تہ ”اها نظم اياز کي دنيا جي اعليٰ انسان دوست فنڪارن جي صف ۾ بيهاري ٿو. جيڪي مذهبي يا قومي تعصبين جي ڏنل تڪليفن ۽ مصيبتن جي پرواهہ نہ ڪري آخر تائين انسانيت جي حق ۾ آواز بلند ڪندا رهيا.“

پر هتان جي شاعر ايم. ڪمل رقابت جي جذبي وچان منهنجي ان نوٽ جو غلط مطلب ڪڍي ڪونج ۾ سنڌ جي هڪ شاعر ذوالفقار راشدي جي ڪتاب جي سمالوچنا ڪندي مون تي ۽ اياز تي بغض ڇنڊيو آهي ۽ راشدي جو غلط مثال ڏيئي پيٽ ڪٺي آهي. مان تہ هاڻ ان اياز جي ڪوتا ۾ شاعراڻو تصور ۽ ٻولي ٿو ڏسان جنهن اياز شيام لاءِ چوي ٿو، ”هو ڪوتا جو ڪاڪ - ڏٺي پر، منهنجا رنگ - رتول بہ ساڳيا، ڍٽ بہ ساڳيو- ڍول بہ ساڳيو، هانءُ بہ ساڳيو، ڍول بہ ساڳيو.“ اياز پنهنجن شعرن ۾ جيڪا شاهہ جي ٻولي ڪم آڻي ٿو سا ڪا مرده ٻولي ناهي، هو اُنکي پنهنجي جادوئي تصوير سان نئين معنيٰ ۽ خيال بہ ڏئي ٿو. ان ڪري ايم. ڪمل ۽ ٻيا جيڪي اياز جي اهڙي شاهہ جي ٻوليءَ تي تنقيد ڪندا آهن يا تجنيس خطي لاءِ نندا ڪندا آهن سا غلط آهي ڇو تہ تجنيس خطي نہ خود شيام، تنوير، سڳن ۽ ٻين سنڌي شاعرن ۾ بہ آهي، جيڪي اياز تي تنقيد ڪندا آهن. اياز وانگر جهوني ٻولي تہ جيمس جائس پنهنجي جديدي ناول ”يولسز“ ۾ (ائرلنڊ جي جهوني ٻولي) ڪم آندي آهي، جيڪا ڳالهہ جڏهين مون هتي اياز کي ٽي.وي. تي ورتل ملاقات ۾ ٻڌي تہ مڃيائين. شيخ اياز کي شاعري ۽ سنڌيت هلچل جي رهبري ڪندي جيڪي جيلن جون جفيون سهڻيون پيئون ۽ قيد جون ڪولڙيون ڏسڻيون پيئون آهن تن جو قدر ڪرڻ بدران اُنکو هن جي هڪ شخصي وائيس چانسيلري جي عهدي واري غلطيءَ کي ولي اڄ تائين هن خلاف بغض ۽ بهتان ڇنڊيا پيا وڃن. انجو تازو مثال آهي طارق اشرف جو سنڌ ۾ ”سهڻي“ جو ڪڍيل خاص شيخ اياز پرچو جنهن ۾ هن

غلام نبي مغل جو طنزي ليک ڇپيو آهي. خاص ڪري سنڌ وارن ڪي اهو
ٻڌي عجب لڳندو تہ طارق هتي شاهہ سچل سامي سيمينار ۾ شرڪت
وقت مونکي اياز پرچي جي ڪاپي ڏيندي مغل جو ليک پڙهڻ لاءِ ور ور
چيو ۽ پنهنجو ليک خاص سنڌونگر ۾ وچي نارائڻ پارتي جي سنڌي ٽائيمس
۾ ڇپايو، جڏهن شيخ اياز اڃا بمبئي ۾ رهيل هو. ان مان طارق ۽ اشرف
جي مراد ظاهر آهي.

وري بہ شڪر آهي جو اياز جي ان خاص پرچي ۾ اياز جي حق ۾
ساٿي سويي گيانچندائي، اڪبر سومرو وغيره جا ليک آهن تہ اياز جي
شاعريءَ جي پرک وارو شاهڪار ليک جون سڪون لاهينڊز تفصيلوار تنقيدي
ليک اميرعلي چانڊيو جو آهي ۽ اِمداد حسيني ۽ عبدالله ملاح وغيره جا
مختصر پر اهم پرک وارا ليک بہ آهن. پر اها بہ حقيقت آهي تہ ان پرچي
لاءِ اياز جي ڪن همعصرن ڄاڻي ٻجهي ليک نہ لکيو، پر ڪي تہ ''پروڙ''
وغيره مخزنن ۾ اياز لاءِ پنهنجي رقابت جي جذبي کي لڪائي نہ سگهيا
آهن.

اهڙي رقابت هتي تازو آديپور ۾ نارائڻ شيام تي ٿيل ساهتڪ سيمينار
(جيڪو شيام جي ديهانت کان بہ مهنا پوءِ ٿيو هو) ۾ هريش واسواڻيءَ
جي شيام ۽ سندس شاعريءَ بابت چيل گفتي ۾ بہ نظر اچي ٿي. هريش
واسواڻيءَ انگريزيءَ ۾ چيو تہ ''شيام واز اَ ميجر پوئٽ اينڊ ناٽ
اَ گريٽ پوئٽ آف هز ٽائيمس.'' (پڙهو رچنا پرچو 42 -جون 1989)

هاڻي جڏهن اسانجي هڪ اهم ترين جديد شاعر نارائڻ شيام، پنجاهہ
کن سال لڳاتار پانت پانت جون سوين ڪوتائون لکيون ۽ آخر سرگواس
ٿيڻ تائين (ذات ۽ حيات) لکندو رهيو، جن مان ڪيترين ئي اَدبيت ۽
اَبديت جي بنياد تي اَڄ بہ يادگار آهن تہ پوءِ اُهو ڇو نہ مهاڪوي (گريٽ
پوئٽ) سڏيو وڃي ۽ ڇو هريش واسواڻي هنکي رڳو ''ميجر پوئٽ'' سڏي
گهٽائي ڪئي. جڏهن هن پاڻ ۴۰ سالن ۾ رڳو نثري نظم جو هڪ ڪتاب
۽ هڪ ڪهاڻين ۽ تنقيد جو ڪتاب لکيو آهي. مونکي اها هريش جي
ڄاڻي واڻي سرگواسيءَ جي گهٽائي ڪرڻ جي ڪوشش ٿي لڳي ڇو تہ
شيام ڪنوينير ۽ هڪ آخرين ججہ هوندي هريش کي شاعريءَ جي ڪتاب
بدران تنقيد جي ڪتاب تي ساهت اڪيڊمي جو انعام ڏياريو.

شيام جي آخرين ڪتاب ”ذات ۽ حيات“ پڙهڻ سان منهنجو شيام جي شاعري خاص ڪري غزل ۽ سندس آشاوادي عقليت ۽ انسان دوستي واري ترقي پسند رخ سان گڏ زندگيءَ جي ستيم، شوم، سندرم (سچائي، سڀائي ۽ سونهن) جي قدرن لاءِ ڪمٽمينٽ جي وڌيڪ پڪ ٿي آهي. هن 315 غزلن جي مجموعي ۾ جيترا گهڻا ترقي پسنديءَ وارا غزل آهن اوترا گهڻا مون غزل ڪنهن هڪ سنڌي مجموعي ۾ نه پڙهيا آهن. هتي تمام ٿورا مثال ڏيڻ تي قناعت ڪندس. شيام هن مجموعي ۾ 1940 کان 1987 تائين جا غزل شامل ڪيا آهن پر اڳيان ترقي پسند غزل ڪليا ناهن. قائم رکيا آهن. جهڙوڪ :

١- ڳوڙها ڪي دردوند دلين جا هتي ڳڙيا -

هيءَ خاڪ ايترو نه ته چمڪي سگهي نه ها.

٢- آهي ڪوئي سور وندڙي جو - آيا آهن سورن وارا !

٣- زندگي ئي زندگيءَ لاءِ محبت جو سبب -

ذهن پنهنجو، پنهنجي دل، هٿ پنهنجو برڪت جو سبب !

٤- وڌندي اونده ڏٺي ٿي ساڪ - ٿيندي جاڳ اجهو پرڀات !

٥- سنوار زندگي پنهنجي، ڳچيءَ جو ڳٽ نه بڻاءِ

٦- دنيا سان رک ثابت لاڳ - وهم نسورو آهه تياڳ

٧- آهه ڌرتي تي جهونو نظام - لهي رهيو آ هن يگ جو پاڳ.

٨- اڳتي دڳ لاٿو آهيم هزارن ڪي هلي.

٩- ختم اونده جون ڪر اهي ڳالهيون - اڄ ته ڪا روشني جي ڳالهه ڪريون.

١٠- اڄ نوان نغما نون سازن تي ڳايون ٿا اسين.

١١- جي بڻڻ چاهي ڪوئي دشمن بڻائيندا هلو -

بريٽن ۾ باغ جي رنگت رچائيندا هلو

١٢- حياتي انقلاب آهي، مسلسل انقلاب آهي

١٣- ڪنهن طرح شمع مساوات جلائين ته مڃانءِ !

هي مٿيان مثال شيام جي 40 کان 50 جي ڏهاڪن وارا آهن. هاڻي پڇاڙيءَ جي آسي واري ڏهاڪي جا مثال ڏيندس جڏهن ته ظاهر ٿئي ته شيام

جي ترقي پسندي پڇاڙيءَ تائين غزلن ۾ آهي.

١- اڄ نه سهين پر ڪڪ ڏيهاڙي - جڳ کي ملبو موقعو تاڙي.

٢- هيءَ دنيا جهڙي ٻي آهي - پوءِ به جاءِ جئڻ جي آهه!

٣- حياتيءَ ڪانسواءِ دنيا ۾ آهي چيز ٻي ڪهڙي.
ڏسي ڪوئي ٻڌائيندو ته صورت موت جي ڪهڙي؟

٤- آدميءَ ٻاريو ڏيو جنهن ڏينهن کان - ٿي ميسر روشني امڪان جي

٥- رات وهاڻي پنڌ ڪري - ليڪن وڏنڊ آهي اُجالو

٦- ماڻٽي آهي، پوڳٽي آهي - ائين ته محدود زندگي ناهي!

٧- ڳوٺ ڳوٺ منهنجو ئي ڳوٺ - ماڻهو ماڻهو منهنجو ڀاءُ

٨- موت کي ائين ڀوائتو نه بڻاءِ - موت جي فڪر ۾ نه عمر وڃاءِ

٩- اونداهيءَ جا دوار کلي پيا - دک وڻ سک جا جهول جهڪي پيا!

١٠- سونهن آئت بڻي، پيار ويسر ڏني.
وِگه پري زندگيءَ جا ڪٽيا ڏينهڙا

١١- ڀڳل مورتين تي گل چڙهيل - ڪهڙيون ڳالهيون وشواسن جون

١٢- سڪيو سڏ ۾ سڏ ڏيندو يا ڪي سڏيندو؟
سڏيندو اُهو سور جيڪو وندبيندو!

١٣- سڏ ڏي، شايد ٻيو به هجي ڪو - موت ۾ ڪوئي جواب اچي

١٤- خوبصورت ڇا ته رانديڪا هئا - ۽ هئي مزدور جي هيءَ جهوپڙي.

شيام جي هن پوئين دور وارن غزلن جو مجموعو ”بوند، لهرون ۽ سمنڊ“ نالي سنڌ ۾ تنوير عباسي مرتب ڪري ڇپايو ۽ مهاڳ ۾ هنڪي ترقي پسند شاعر سڏيو آهي. مون جڏهن شيام کي شرڌانجلي ڏيندي جهولي لال ۾ شيام جي ترقي پسندي جو اظهار ڪيو ته ٻلديو گاجرا، هيري شيوڪاڻي کان منهنجي خلاف سرٽيفڪيٽ وٺي ڇپيو هو ۽ شيام جو هڪ غزل جو شعر غلط ڇپي پنهنجي ڳالهه ثابت ڪرڻ چاهي هئي. شيام هڪ شخص جي ڳالهه ڪندي غزل ۾ لکيو هو ”ڪوئي سک جي خاطر پلڪي ۽ ڪو پلڪڻ ۾ سک ماڻي!“ پر ٻلديو اُنکي بدلائي هڪ شخص بدران گهڻن جي ڳالهه ڪئي جنهنکي ايماندار تنقيد نه چئبو آهي، جيئن هريش واسواڻي به ڪئي آهي.

اهڙي تنقيد نہ رڳو هتي اسانجي مهاڪوي شيام لاءِ ڪئي ٿي وڃي پر سنڌ ۾ بہ مهاڪوي شيخ اياز لاءِ ڪئي ٿي وڃي ۽ هن کي گهٽ ڪري ڏيکارڻ لاءِ اُتي وري شيام جي ساراهہ ڪئي وڃي ٿي جئن تنوير عباسي شيام جي ڪتاب ”بوند، لهرون ۽ سمنڊ“ جي مهاڳہ ۾ شيام لاءِ لکيو آهي تہ ”شيام غزل کي سنڌي ماحول ڏي موٽائڻ، انکي جديد تقاضائن جي اُتق بنائڻ واري تجربي ۾ پنهنجي سڀني همعصرن کان اڳڀرو آهي.“ هن مان ظاهر آهي تہ تنوير، شيام کي ساراهيندي اياز کي بہ نظرانداز ڪيو آهي جنهن ئي پهرين غزل کي سنڌي ويس پهرائي گيرو ويس غزل ڪيو هو. تنوير جي رايي کان متاثر ٿي هتي ڊي. ڪي. منشاراماڻي بہ ”رچنا“ ۾ اهڙو پاسخاطري ۽ وارو رايو ڏيندي لکيو آهي، ”اگر ڪنهن سنڌي شاعر فارسي غزل کي سنڌي غزل بڻايو تہ اهو هيو ڪو نہ پر نارائڻ شيام ئي آهي. جو تہ هن سنڌي قافيا اپنايا غير سنڌي لفظن کان ڪنارو ڪيو ۽ پيارا سهاڄهڙا لفظ ڪم آندا.“ پر اهو ڪم تہ پهرين شيخ اياز ڪيو آهي جئن ارجن شاد پنهنجي ٿيسز ۾ بہ لکيو آهي تہ سڀڻ بہ لکيو آهي. منشاراماڻي اڳتي لکيو تہ، ”شيام جي نقش قدمن تي هلي سنڌ ۽ هند ۾ ڪيترن شاعرن سنڌي غزل کي موجوده حيثيت ڏني آهي.“ اهو بہ انصاف پسند ۽ بي رِياءُ رايو ناهي. سچ تہ پهرين غزل کي سنڌي بڻايو شيخ اياز ۽ ”ڪلهي پاتم ڪينرو“ (1963) ڪڍيو. جئن اِمداد حسينيءَ بہ ”سهڻي“ جي اياز پرچي ۾ چيو آهي : تہ ان مجموعي ۾ ”اياز غزل کي گيڙو ويس پهرائي، نج سنڌي صلف جو رتبو عطا ڪيو آهي.“ ائين آهي تہ شيام غزل گوئي تي خاص قلم آزمائي ڪئي آهي جئن اياز بيت ۽ وائي تي ڪئي آهي انڪري شيام جا غزل گهڻا آهن تہ اياز جا وري بيت، وائي ۽ هائيڪو تمام گهڻا لکيل آهن.

اياز تہ دلي بادلي چيو آهي تہ هنجو نظريو ترقي پسند آهي ۽ هو شاعر لاءِ ڪو آدرش، ڪو مقصد ۽ ڪملمينٽ ضروري تو سمجهي جئن تازو هن بمبئي ۾ منهنجي ورتل ٽي. وي. ملاقات ۾ چيو.

اياز جي شاعري رڳو آدرش ۽ مقصد واري ڪانهي پر اُن ۾ فن ۽ فڪر جو بہ مٺو ميلاپ آهي. سندس موسيقيءَ واري بيتن توڙي واين ۽ گيتن ۾

۽ گهرائي ۾ تصور جو اولڙو هوندو آهي. اِهو چوڻ صحيح ناهي ته گيتن ۾ لئه ۾ مڌرتا جي ڪري شاعراڻو خيال نه هوندو آهي. جڳن تارو مشهور جديدي مرحلي شاعر ۾ گيت ڪار پدڳانو ڪرڀ بمبئي ۾ ساهت اڪيڊمي طرفان ملهايل سندس شام جي سلسلي ۾ چيو.

هاڻي اياز جي نڪتل آخرين مجموعي (1991) ''اُڀر چنڊ، پس پرين'' ۾ به اهڙو موسيقي وارو فن ۾ فڪر پريل ڪلام موجود آهي. ڪي بيتن ۽ واين جا مثال هيٺ ڏيان ٿو. جن مان اِهو به پڌرو آهي ته هو اڄ تائين پنهنجي آدرش ۾ ڪملمينٽ تان نه هٽيو آهي :

١- مون ڪلهه ڪاريءَ رات ۾ توکي ڳاتو ٻاڪ،
سورج ڏينديءَ ساک منهنجي آدرياءَ جي.

٢- هٿين هٿ ڪڙول، پير به سوڳها پنڌ ۾،
روڪي سگهندين ڪينڪي، پوءِ به منهنجا ٻول،
چو اِئن منهنجا ڍول، مون کي پرکين تو پيو.

٣- پوڄان ٿو مان پيار سان توکي نمي ايئن،
جڻ تون آهيءَ جيئن، مون لئه آهين پرٿوي.

٤- مندر مسجد ڪان پري، تنهنجو گهر ناهي،
مون توکي آڪاش مان ڌرتيءَ تي لاهي،
چاڻت بن چاهي من ۾ جوڙي مورتي.

٥- چو تون پنهنجو پاڻ ٿو ڪرين ڪونه بچاءُ ؟
آهي ٿيو انياءُ سرتا ! ڪيڏو اَڄ سنڌ ۾ !

٦- تون ته چوين ٿو قوم آن ڇا تون ماڻهو آن ؟
قومون ماڻهن سان ٻڌيون آهن ٻانورا !

٧- جي ڏاهر جي رت مان تلڪ لڳايان مان،
سمجهين ٿو توکان آنءُ ڏهوٺو آهيان !

٨- تون پنهنجيءَ بندوق سان مون کان ڏاڍو آن،
پر تو وانگر مان، توتي جي اُهري اڄان ؟

٩- وسري ويئه واڳڙا جلس پوسي ڪيئن ؟
تون ڪئن سر جي هيئن پر پوٺيو تي گهارئين ؟

١٠- وڪامي واپرايو ناٿي نياءُ جتي،
ڪيسين لوڪ تتي اڏي وهندا ڦڪڙا ؟

١١- هي سڀ ويري سچ جا، هي جي سياست دان،
سيٺ وڏيرا، خان، هي چوڌاري چوڌري،

١٢- سپنا روڪي ٿو اڃان ماڻهو ماڻهوءَ جا،
اڃا ٿين دنيا آجي ناهي ويڙهه ڪان.

شيخ اياز واين ۾ به موسيقي سان گڏ ڪيئن ٿو معنيٰ پري سو هيئين هن واين مان ظاهر آهي، جيڪي هنجي تازي ڇپيل مجموعي ”اُڀر چنڊ پس پرينءَ“ ۾ ڏنل آهن :

١- مينهن به ٻوڙان ٻوڙ، اڄڪو آهي ديس تي،
ڪراچيءَ هر ڪنڊ ۾ ڪيڏو ناهه وڳوڙ !
هونءَ ته ساري سنڌ ۾ گهر گهر آهي گوڙ،
تڙ تڙ جا بندوق جي، تنهن جو ڪوئي توڙ ؟
ڇا اڳتان تاريخ جي آهي ڪوئي موڙ ؟

٢- جي تون اُڏري چنڊ تي پٽ ڏي نهارين
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
هن ساري سنسار تي جي تون ويچارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
۽ نيري آڪاس ۾ جڏهن نهارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
جي هر ڪائي امرتا انهيءَ تي وارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
جڏهن گل ڇڻي وڃن، اُنهن کي سارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !

شيخ اياز جيتوڻيڪ نارائڻ شيام کان نه رڳو گهڻو ۽ گوناگون ڪلام لکيو آهي، جيڪو ڪجهه عالمي اهميت وارو ۽ يادگار به آهي ته به هو شيام کي پاڻ کان گهٽ ڪو سمجهي ۽ هنکي نهايت قرب ۽ عزت جي نگاهه سان ٿو ڏسي. خود شيام به اياز ڏي ڏاڍي عزت ۽ قرب جي نظر

سان ڏنو ۽ اهڙو اظهار به ڪيو هو جڏهن چيائين :

آهي شعر اياز جو اوجل پونم رات.

نه فقط ايترو پر شيام ته اياز جي ڪوتا مان ملير اُتساهه جو اظهار ڪرڻ کان نه ڪيٻايو آهي. اياز جي هند-پاڪ جي 1965 واري جنگ وقت شيام کي مخاطب ٿي لکيل مشهور باغي نظم ”هن تي کڻن بندوق ڪٽان مان - هن کي گولي ڪڻن هٽان مان“ هند پاڪ جنگ ڪري شيام جي مايوسيءَ واري حالت کي دور ڪرڻ ۾ جيڪو اُتساهه ڏنو اُنجو ذڪر شيام ”واريءَ ڀريو پلاند“ (غزلن جو مجموعو) تي ملير ساهت اڪيڊمي اوارڊ وٺڻ وقت ڪيل تقرير مان به ظاهر آهي. هن اُها تقرير خاص مونکي نئين دنيا ۾ ڇپڻ لاءِ موڪلي جا، مي 1971 جي پرچي ۾ ڇپيم. مان نئو سمجهان ته اها تقرير ڪا ٻيءَ مخزن ۾ ڇپي آهي.

شيام ان ۾ ٻڌايو آهي ته ڪيئن نه هند-پاڪ جنگ جي ڪري سندس حالت اهڙي ته مايوسي واري ٿي ويئي جو قلم ڪڻڻ نه پڳس. پر جڏهن اياز جو ”هي سنگرام ساموهن آهي نارائڻ شيام“ ڪوتا پڙهيائين ته هنجي مايوسي دور ٿي ويئي ۽ انسانيت ۾ وشواس موٽي آيو. ۽ جيڪو ڪلام لکيائين سو ”واريءَ ڀريو پلاند“ نالي مجموعي ۾ ڇپيو.

شيام اُن ”سنگرام“ ڪوتا لاءِ صاف صاف لکيو ته ”برصغير (اُپکنڊ) جي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ان وشيه تي اهڙي ڪوتا منهنجي نظر ڪانه چڙهي آهي، جا هن ڪوتا سان برميچي سگهي. ان ڪوتا منهنجو انسان جي چڱائي ۾ وشواس هيڪر وري جاڳايو.“

حقيقت ۾ هنن ٻنهي جيڪو به ۽ ڪهڙو به ڪلام لکيو آهي اُهو نه رڳو پنهنجي ڌرتي، ٻولي، ماڻهن ۽ سنڌيت جي ترجماني ٿو ڪري پر ڪيترو اڄ به يادگار بڻجي ويو آهي جنهن ۾ اهو به ڪلام آهي جنهنکي لکئي 40-45 سال به ٿي ويا آهن. جيڪڏهن ڪنهن شاعر جو ڪجهه ڪلام ٿي سهين ايڻن ياد رهندو اچي ۽ سچائي، سونهن، سٺائي، زندگي، قوم جي جذبن ۽ قدرن جي ترجماني ڪري ته پوءِ اُهو شاعر ڪئن نه مهاڪوي ليکبو ؟ جو نه اها ٿي ته مهاڪويءَ هئڻ جي ڪسوٽي آهي. الاجي جو نه آديپور ۾ شيام جي شرڌالن لکمي کلاڻي، ڪلا پرڪاش، گوردن ڀارتي،

ڪرشن کٽواڻي، ارجن حاسد، هري همٿاڻي، ٺاڪر چاولا وغيره هريش کان پڇيو ته ڪيئن شيام گريٽ پوئيٽ (مها ڪوي) ڪونهي. جڏهن هنجون ڪافي ڪوتائون اڄ ٥٠ سال کان اڳ لکيل به يادگار آهن ۽ ور ور ڇري پئي ڇپيون آهن. اهڙو هڪ سنڌ جي ياد ۾ تڙڦائيندڙ مڌرتا، سندرتا ۽ سرلتا سان ڀرپور شعر جو ”نئين دنيا“ (١٩٤٩) ۾ ڇپيو آهي سو هتي ڏيان ٿو :-

ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو

ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو بس جاڳيا اُنجا ائن ويچار
کلندي کلندي لڳي اچانڪ وَر جي لورنيءَ کي سار !
ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو بس ياد پَئي ائن وسريل وير
سالن بعد ڦلل مڌر ۾ جوت اچي جئن هاري ڪير !
ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو بس ياد پيا ائن گذريل ڏينهن
ڏوئي ساوا ڇهڇ ڪيا وڻ، شيام وسي جئن ساوڻ مينهن

مونکي هريش جي بيان ۾ رقابت جي احساس جي بوءِ ٿي اچي، جو ته اڪثر همعصر اُنجو شڪار ٿيندا رهيا آهن، جئن مون هن ليک جي شروع ۾ به چيو آهي ته وچ وچ ۾ به ڏيکاريو ائم. ڪاش ! اسين گهٽ ۾ پنهنجن هنن ٻن مهاڪوين کي پنهنجيءَ رقابت جو شڪار ٿيڻ نه ڏيون.
جو ته هڪ ته هليو ويو، جنهنجي وڏيڪ ڪلام کان وانجهجي وياسين. پر ٻئي مهاڪوي شيخ اياز کي نه وڃڻ ڏيون جو نه ته ڏاڍو پڇتائيندا سين جئن تازي مجموعي ۾ وائي ۾ چوي ٿو :

ويندوسانءِ ته وائڙا ڏاڍو ياد ڪندين.
ڏاڍو ياد ڪندين !

(جهوليلال - ١٩٩١)

باغي ڀڳتڻ ميران

١٤ صديءَ جي شروعات کانوٺي ١٨ صديءَ وارو وچولو ڀڳو هندستاني ساهت ۾ سنت ڪوين جو زمانو چئجي تہ بيجا نہ ٿيندو. ڪبير، گرونانڪ، ميران، سورداس، تلسيداس، تڪارام، نامديو وغيره مشهور سنت ڪوي ان دور ۾ پيدا ٿيا. هنن ڀڳتيءَ جي ڪوتائن ۽ مٺن گيتن سان ماڻهن جي ستايل روح کي راحت بخشي.

اها شايد اسانجي ديس جي ئي خصوصيت آهي جتي جي ڪيترن ئي مهاپرشن جي جنم ۽ موت جي تاريخ جي پڪي خبر نہ رکي ويئي آهي. انڪري ميران ٻائيءَ جي جنم ۽ موت جي تاريخ لاءِ اتهاسڪارن ۾ مت ڀيد آهن. پر گهڻن جو رايو آهي تہ هنجو جنم سنہ ١٤٩٨ عيسوي ڌاري ۽ موت ١٥٦٨ع ڌاري ٿيو.

اُن وقت هندستان جاگيرداري دور مان لنگهي رهيو هو. پرٿويراج چوهاڻ جي راڄ کانوٺي مغلن جي راڄ جي دور تائين اُتر هندستان سخت دٻاءُ ۽ بي چيني سٺي؛ ننڍيون وڏيون جنگيون ڏٺيون. جاگيردارن ۽ پنڊتن پروهتن جي ڏاڍاين کان تنگ آيل جنتا نجات لاءِ سرگردان هئي.

مارڪس جي ساٿي اينگلس "جرمنيءَ جي ڪسان يڌ" ڪتاب ۾ چيو آهي تہ وچولي زماني جي جاگيرداري دور ۾ "جدا جدا سماجن جي گهر ۽ اُنجو فائدو ۽ ضرورتون ڌارمڪ روپ وٺي ظاهر ٿين ٿيون." ساڳيءَ طرح مرهٽيءَ جو مشهور نقاد ايس. اي. ڊانگي هن دور بابت لکي ٿو تہ انوقت "سڀ سماجڪ قانون ۽ زندگي، سماجڪ رشتا، مذهبي قانونن مطابق مقرر ڪيل هئا."

ڀڳتي تحريڪ ان دور جي پيدائش هئي جنهن جنتا کي گهربل جهولڪارو وٺي ڏنو. اُن پروهتن جي اُپاسنا ۽ علم جي هڪ هٽيءَ کي

لڙيو، جاگيرداري ظلم جو مقابلو ڪيو ۽ ذات پات جي ڀيد جي ڪڙي مخالفت ڪئي. ان تحرڪ جو تت اهو هو تہ ايشور اڳيان ڪوبہ ننڍو وڏو ناهي ۽ هرڪو ڀڳتيءَ ذريعي موڪيہ حاصل ڪري سگهي ٿو. ڪن ڪرشن کي تہ ڪن رام کي ايشور جو اوتار سمجهي ڀڳتي ڪئي. ميران بائيءَ ڪرشن کي پنهنجي ڀڳتيءَ جو مرڪز بڻايو.

ميران جو جنم راجپوتانا ۾ جوڌپور پرسان هڪ ڳوٺ ۾ رالوڙ ڪلنب ۾ ٿيو. ننڍي هوندي ئي هيءَ مائٽن جي سڪيلڏي ڏيءَ يتيم بڻجي ويئي. هنجي ڏاڏي راءِ دوداجيءَ کيس پالي نپائي وڏو ڪيو. جلدئي دوداجيءَ جو مرتيو ٿيو. ميران جي چاچي هن جي شادي راڻا سنگا جي پٽ ڪنور ڀوڄ راج سان ڪرائي. انوقت ميران جي عمر اجا ١٢ سال کن مس هئي. ليڪن هن شاديءَ جو سک نہ ڏٺو. ڇهن سالن ۾ ئي سندس پتي گذاري ويو. جيڪڏهن هو گهڻو وقت جيئرو رهي ها تہ ميران راڄ راڻي هجي ها. راڻا سنگا ڪانپوءِ هونءَ ڀوڄ راج گاديءَ تي وهي ها پر هاڻي رتن سنگهہ ويٺو. پر اهو بہ گهڻو وقت زنده نہ رهيو. هنجي موت بعد راڻا وڪرماجيت گاديءَ تي ويٺو. جنهن ميران سان جنسي ڀائي ڪئي.

ميران پنهنجي پتيءَ جي موت بعد ڪرشن کي پنهنجو پتي بڻايو. جنهنجي ڀڳتيءَ ۾ مست ٿي گيت ڳائڻ لڳي ۽ نچڻ لڳي. ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو هنجي مڌر ٻاڻي ٻڌڻ لاءِ اچڻ لڳا. هوءَ هنن سان ٻنا ڪنهن ھٺڪ جي رلندي ملندي هئي. هيءَ هلت راجائيءَ ۽ جاگيرداري شان جي خلاف هئي. هنجا گهر وارا هن مان سخت ناراض ٿيا ۽ هنکي ”ڪُل ٻوڙيندڙ“ وغيره نالن سان پڪارڻ لڳا. جئن ميران خود چيو آهي :-

”پڳ گهنگهرو باندھ ميران ناچي ري،
لوگ ڪهين ميران هو گئي باوري،
نياتَ ڪَهين ڪُل ناسي ري.“

راڻا وڪرماجيت ميران کي پنهنجي ڀڳتيءَ کان باز آڻڻ جي ڪوشش ڪئي. انلاءِ هن ڪيس انيڪ تڪليفون به ڏنيون پر ميران ُسڀ خوشيءَ سان سهي پنهنجي ڀڳتيءَ ۾ مگن رهي. جاگيردار ۽ راجا جي حيثيت ۾ وڪرماجيت، ڪٽنب جو مالڪ هو ۽ ميران هنجي دٻاءَ هيٺ نه رهي پنهنجي اِنفرادي هستيءَ جو اظهار ڪري جاگيرداري سرشتي کي وڏو ڌڪ هنيو. هڪ هنڌ چويٿي : -

”ميرا ڪوئي نه روڪڻ هار، مگن هوءِ ميران چلي،
لاج شرم، ڪل ڪيِ مرجادا، سر سيِ دور ڪري.“
”لوڪ لاج ڪل ڪي مرجادا يهه مئن ايڪ نه راکون گي،
پِيوَ ڪي پلنگه پر جا پوڙهونِ گي،
ميران هَريِ رنگه راچونگي.“

انوقت استريءَ جي سماج ۾ ڪهڙي حالت هئي؟ پتيءَ جي شيوا ڪرڻ ئي هنجو ڌرم هو. انڪانسواءِ هنڪي ٻي ڪابه سڪيا نه ڏني ويندي هئي. هنڪي سماجڪ ۽ ڌرمي سرگرمين ۾ به حصو وٺڻ نه ڏنو ويندو هو. هوءَ جنسي اڇوت ليکي ويندي هئي. ميران جي زندگيءَ ۾ پڻ هڪ اهڙو واقعو پيش آيو. جڏهن هوءَ راجپوتانا ڇڏي بندرابن ۾ آئي تڏهن هن اُتيجي مشهور سنت جيو گوسائين سان ملڻ لاءِ اڇا ظاهر ڪئي. هو سچو ساڌو هو ۽ استرين جي ڇانءِ کان به پري رهندو هو. اندران ئي چوائي موڪليائينس،”اسين استرين سان نه گڏجندا آهيون.“ اُن تي ميران جواب موڪليس،”مان ته سمجهندي هيس ته بندرابن ۾ ڪرشن ئي صرف هڪ مرد آهي، پر هتي اچي معلوم ٿيو اٿم ته هنجو مقابلو ڪندڙ پيدا ٿي ويو آهي.“ ميران جو اهو جواب ٻڌي ساڌو صاحب ڏاڍو ڪڪو وڪو ٿيو ۽ اُگهاڙن پيرن سان ئي ٻاهر اچي ميران سان سڪ سان گڏيو.

انوقت جڏهن سهاڳڻ استريءَ جي رحم جوڳي حالت هئي، تڏهن وڌوا جو ڪهڙو حال هوندو؟ نوجوان وڌوا ميران لاءِ به راهون ڪٺيل

هيون. هڪ تہ، استريءَ کي اڇوت سمجهندڙ سماج جو چيرمچي، زندگيءَ جا ڏينهن گھٽيندي رهي ۽ ٻين تہ، ڪرشن کي پتي ٺاٺائي دنيا کي پريم ۽ ڀڳتيءَ جو سنيهو ڏئي ۽ باغي بڻجي پنهنجي انفرادي هستي قائم رکي. ٻيرين موت جي راهہ هٽي ۽ پوئين زندگيءَ جي. ميران زندگيءَ کي اپنايو.

اُن زماني ۾ مان نٿو سمجهان تہ ميران کان اڳ ۾ ڪنهن بہ ڀارتي استريءَ ڀڳتي ڪوتا هلچل ۾ اهڙي بيپرواهہ ٿي راجائي شان شوڪت ۽ وواهہ ٻنڌن کي ٺوکر هڻي، پرش سماج کي للڪاري آزاديءَ سان هستي جتائي، اتهاس ۾ هڪ يگانو مثال قائم ڪيو. جيتوڻيڪ اُن وقت مهاراشٽر ۾ گيانيشور جي ڀيڻ مُڪتاٻائي ۽ نوڪرياٻائي جَمناٻائي، تاملناڊو ۾ اندل (Andal) ٻائي ڪرشن ڀڳتڻ ۽ ڪشمير وغيره ۾ بہ اهڙيون سنت ڪويتريون پيدا ٿيون هيون پر ميران جهڙي باغي ڀڳتڻ ڪابہ نہ هئي. نہ رڳو ايترو پر ميران راجائي خاندان جو ڀاتي هوندي بہ هڪ موچيءَ جي ڪُل واري سنت ڪوي رويداس کي پنهنجو گرو بڻايو هو. اِهو قدم جاگيرداري دور جي ١٥ صديءَ ۾ پنهنجي سر بہ هڪ باغي ڪارنامو هو ۽ ميران تہ اُنجو دلي بادلي پنهنجي گيتن ۾ ذڪر ڪيو آهي، جيڪي هوءَ هرهنڌ ڳائيندي نچندي ڦرندي هئي. جئن چوي ٿي : -

”گرو مليا رئداس جي، ديني گيان کي گُٽکي.
راڻا جي آب نہ رهُونگي توري سَٽکي
ساڌو سنگ موهي پياري لاگئي
لاج گئي گهونگهٽ ڪي
ستگرو مکر دکاياہ گهرکا، ناچونگي دي دي چِٽکي.“
”محل کا راڻا موهي نہ چائي ساري ريشم ٽيکي
مئن ديواني ميران ڊولي ڪئين لڪاسب چِٽکي.“

سوين سال اڳي هڪ وڏوا استريءَ جو هي ڪيڏو نہ سچائي ۽ صاف گوئي وارو بي باڪ اظهار آهي. هن پنهنجي ڪوتا ۾ باغي جذبي ۽ دل جي درد کي ظاهر ڪيو آهي. ڪرشن تہ هڪ ذريعو بڻجي ٿو پوي. ڪرشن جي حيثيت هڪ محبوب جي حيثيت آهي جنهنجي جدائيءَ ۾ هوءَ تڙڦندي ٿي رهي. جئن چويٿي : -

مئن برهڻ بئٺي جاڳون، جڳت سب سووي ري آلي،
برهڻ بئٺي رنگہ محل ۾، موتين ڪي لڙ پوووَئہ،
اِڪ پرهڻ هم آئسي ديکهي، انسوَن ڪي مالا پووئہ،
تارا گن گن رئن بهاني، سکہ ڪي گهڙي ڪب آوئہ،
ميران ڪي پريو گرڌر ناگر، مل ڪي بڇڙ نہ جاوئہ.

....

پياري درشن ديجو آيہ، تم بن رهيو نہ جايہ،
جل بن ڪنول، چندن بن رجني، آئسي تم ديکهيان بن سجني
آڪل وياڪل ڦرون رَئن دِن، برهہ ڪليجو کايہ،
ڪها ڪهون ڪڇہ ڪهت نہ آوئہ، مل ڪر تپت بجهايہ.

....

ڏان نہ ڀاوي، نيند نہ آوي، برهہ ستاوي موهہ،
گهايل سي گهومت ڦرون ري، ميرا درد نہ جاني ڪوءِ.
جو مئن آئسا جانتي ري، پريت ڪيا دکہ هوءِ؟
نگر ڍنڍورا ڦيرتي ري، پريت ڪرو مت ڪوءِ.

ميران جو ڪرشن عام ماڻهن جا دکہ دور ڪندڙ آهي؛ ظالمن جو خاتمو ۽ مظلومن جو بچاءُ ڪندڙ آهي. نياءُ ۽ انياءُ جي جنگ ۾ هو بہ طرفدار ٿيو رهي، پر نياءُ جو پاسو ٿو ڪڻي. هو پتتن (ڪريل انسانن) جو بہ اُڌار ڪرڻ وارو آهي. هو ”اوچ نيچ“ جو ڀيد ٿيو جاڻي. جئن چويٿي : -

هَري تم هَرو جَنَ ڪي ڀير،
دروپدي ڪي لاج راکيو تم بڙهايو چير،

پکت روپ ڪارڻ نرهري ڌريو آپ سرير،
هرنڪيشپ مار لينهو ڌريو ناهن ڏير.

....

تم تو پتت انيڪ اُڌاري، پڀُ ساگر سي تاري،
ڌنا پکت ڪا کيت جمايا، ڪبرا بيل چرايا،
شبري ڪي جوٺي ڦل کايي ڪاج ڪيامن پايا،
سدنا اور سئنا نائي ڪو، تم لينهن اپنائي،
ڪمي ڪي ڪپڙي تم ڪائي گنڪا پار لگائي.

....

اوچ نيچ جاني ناهين، رس ڪي رسيلٽي
پتت پاوَن پريو، گوڪل اهيرٽي.

جيئن هنديءَ جي مشهور نقاد رام بلاس شرما ”سورداس“ لاءِ چيو آهي تيئن ميران لاءِ به چئي سگهجي ٿو ته جنهن پرلوڪ جو ڊپ ڏيئي جاگيرداري نظام ۾ ڪسان جنتا کي زور ۽ ظلم سهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويندو هو، تنهنکي هن تلانجلي ڏني ۽ ته انجو ڀڳوان ته پتتن کي پڻ تارڻ وارو هو. ڪرشن جي حياتيءَ کي ولي هن مانوَ جيون جي مڌرتا ۽ پريم جي مرلي وڄائي.

ائين آهي ته ميران جي ڪوتائن ۽ گيتن ۾ ڪي اهڙا پد آهن جي نراشاوادي ۽ فراري آهن. جهڙوڪ : -

”اِس ديهي ڪا گرب نہ ڪرنا، ماٽي ۾ مل جاسي،
يو سنسار چهر ڪي بازي، سانجهہ پڙيان اُٺ جاسي.“
”جگہ مايا سب سپنن ڪي.“

هي ويدانتي ويچار آهن، جن بابت ٻہ رايا آهن تہ (١) اهي ملئين طبقي کي طاقت ۾ رکڻ لاءِ ناسونت سنسار جي ڀاونا پيدا ڪرڻ ۽ (٢) هيٺئين طبقي ۾ مٿئين طبقي جو مقابلو ڪرڻ لاءِ قرباني ۽ تياڳہ جو جذبو جاڳائڻ لاءِ ئي هي ويچار پيش ڪيا ويندا هئا. ٻنهي راين ۾

پنهنجو پنهنجو زور آهي جنهن تي هتي بحث نٿو ڪجي. پر اِهي ساڳيا ”سکنو“، ”مايا“ ۽ ناسونت سنسار وغيره جا ويچار اِن زماني جي ڀڳتي ۽ صوفي هلچل جي سهڻي ڪوين ۽ شاعرن جي ڪوتائن ۽ گيتن ۾ سمايل آهن، پر ۽ پل تہ اُهو ڪبير جهڙو ڦڪڙ ڦار هجي يا گرونانڪ جهڙو سماجوادي هجي جو ڀڳران ڪان تاتار جي جنتا کي سکي رکڻ ۽ اُن وقت جي پنجاب جي جنتا کي دکي ۽ ستايل رکڻ لاءِ ڏومي نهرائي يا سرڪار کي غريبن لاءِ لنگر کولڻ ۽ کين روزگار ڏيڻ لاءِ ذميوار نهرائڻ جا سلوڪ چوي يا سچل جهڙو مذهبين ۽ تعصبين جون ڏجون اُڏائيندڙ ”سچ ٿا مڙد چون ڪنهنکي وڻي نہ وڻي“ چوندڙ چو نہ هجي يا ميرا جهڙي باغي هجي جا راجائي ڪُل ۽ مَريادا کي ٺوڪر هڻي گهر ڇڏي عام ماڻهن ۽ ساڌن سنتن سان گڏجي رستن تي نچي ڳائي.

ليڪن اڄ جي محنت ڪش جنتا، پنهنجي بي نظير ڪارنامن سان ان ”سپني“ ۽ ”مايا“ جي کيل کي ”حقيقت“ بڻايو آهي. اڄ اُنکي ظالمن ڪان ڇوٽڪارو پائڻ لاءِ نامعلوم ايشور جو آسرو وٺڻ جي ضرورت ناهي. اُها پاڻ ئي پنهنجو ڇوٽڪارو حاصل ڪري رهي آهي.

ميران جي سڄي ڪوتا گيتن جي روپ ۾ چيل آهي. ميران پنهنجي راڳ جي ڏن بہ ٺاهي هئي. ڪوتا ٽن ٻولين راجستاني، برج ڀاشا ۽ گجراتيءَ ۾ لکيل آهي. هنجي ڪوتا هندي ماترائن تي رچيل آهي. اها اهڙي تہ سليس، صاف ۽ سڌي ٻوليءَ ۾ چيل آهي جو عام ماڻهو بہ انکي سمجهي سگهي ٿو. اها اُنجي خاص خوبي آهي. هنجي ڪوتا جي ٻي خوبي آهي ميٺاج ۽ لئہ. اها ٻڌندي من جهومي اُٿي ٿو ۽ دل تڙڦي اُٿي ٿي. جنهن زماني ۾ ڀاشا تي پنڊتن ۽ پروهتن جو ئي اڌڪار سمجهيو ويندو هو انوقت ميران جنتا جي سليس ۽ ملڪي زبان ۾ ڪوتا چئي جنتا جي محبت جو اظهار ڪيو. ۽ اها جنتا لاءِ محبت ئي آهي جنهن هنکي امر ڪري ڇڏيو.

(نئين دنيا - ١٩٥٤)

عَظيم ترين اَديب تيرٿ بسنت

سرڳواسي تيرٿ بسنت هتي اسانجو هڪ ئي جينيس ساهتڪار هو، جيڪو نہ رڳو ٻولي لکڻ جو پرٻيڻ هو، پر ساهت ڪلا، گيان وگيان، راڄنيتي توڙي پنگتي، ڌرمي توڙي روحاني وشين جو هڪ پارکو ۽ اَپياسي هو. هنجي رچنا علميت ۽ عقليت جو اَنبار هوندي هئي.

منهنجو هي بيان شايد ڪن اڻڄاڻن کي وڌاءُ لڳي پر مون ڪن ٻين ساهتڪارن وانگر بنا سَندَ جي اڄاڻي خوشامد ۽ چاپلوسي سان ڪنهن جي وڌائي نہ ڪئي آهي. ان ڪري هتي پنهنجي ويجهي ۾ ويجهي عزيز ۽ بزرگ دوست سرڳواسي پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جي، بسنت جي هڪ ١٩٧٩ ۾ لکيل ڪتاب بابت راءِ ڏيان ٿو.

هو لکيتو، ”تيرٿ بسنت جو اَپياس ۽ علم اَهڙو تہ وسيع آهي جو هو ڪهڙي بہ موضوع تي هڪ شاهي گرنٿ رچي سگهي ٿو. تازو جو ”ساهتيہ سَرج“ پستڪ پڌرو ڪيو اَٿس سو سندس سيني ڪتابن جو سرمور آهي. هو نہ صرف ٺيٺ سنڌي زبان ۾ گوهر آهي، پر هندي، اُردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين تي بہ دست رَس اٿس. تن مڙني مان سنڌيءَ جي طبيعت سان ٺهڪندڙ لفظ ۽ محاورا چونڊي ۽ ملائي ان کي مالامال ڪيو اٿس .... هن جي چمتڪاري لکڻي جو مثال ”ڪلڪ ڪلا“ مضمون ۾ ملندو جو ڪلڪ ڪلا جو ڪمال آهي.... هو اڄ اسان جو برک فيلسوف ۽ مُفڪر آهي جنهن تي سنڌي جاتيءَ کي فخر آهي.“ (پڙهو ڪتاب سنڌي ساهت جي سمالوچنا)

پروفيسر ملڪاڻيءَ مٿيون رايو موت (١٩٨٠) کان ٿورو اڳ لکيو هو ۽ اکل ڀارت ساهت سڀا وارن کي سندس ٻين ليکن واري ڪتاب ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو جائزو“ (١٩٨٠) ۾ ڇهڻ لاءِ ڏنو جو هنن تہ ڇپيو

ڀيا ڪي نہ ڇپيل ليکہ مونکي ڏنا تہ ڀيا سندس ڇپيل ڳولهي اُنهن ۾ سان گڏ ڇپايان ۾ مون اُهو مواد ملڪاڻي جي ”سنڌي ساهت جي سمالوچنا“ ڪتاب ۾ جنوري ١٩٨٢ ۾ ڇپايو.

تيرٿ بسنت خيرپور ۾ ١٩١٠-١١ ۾ ڄائو ۾ حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو هو. هو جوانيءَ ۾ ايران بہ گهمي آيو هو تہ حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر بہ چونڊيو هو ۾ هري سندر جي. ڪوڙومل ساهت منڊل ۾ ٿياسافيڪل بيسنت لاج جو سرگرم ڪاريہ ڪرتا هو. پر بي باڪ ۾ باغي شخص هو. ٣٠ جي ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ ۾ ”سنڌو“ مخزن ۾ ڪهاڻي ۾ مضمون لکيا. جڻن سندس پهرئين اصلوڪي ڪتاب ”چٽنگون“ (١٩٤١) ۾ ١٥ مضمونن جي پانت پانت جي وشين مان ظاهر آهي. اُنهن ۾ ”نانو“ نالي ڪردار نگاڻي جي ڪهاڻي آهي تہ ”سنگيت سار“ ۾ ايڪانڪي آهي، آسماني اثر، وگيان بابت، انجمن آزاد عقليت بابت، جواهر ۾ ڪنوَر تي جيوني مضمون آهن وغيره. مطلب تہ هن ساهتڪ جيون جي سڀني شاخن تي قلم آزمائي سان شروعات ڪئي، جا پڇاڙيءَ تائين ڪندو آيو. البت سنڌ ۾ جيڪا شُهرَت ”جواهر جيوني“ جواهرلعل جي آتم ڪٿا جي ترجمي سان مليس سا يگاني هئي. اِهو ترجمو هن جو اَڪري ڪونہ هو انڪري ڪانگريسين پروفيسر اين. آر. ملڪاڻي ڪان اڪري ترجمي وارو ”جواهر آتم ڪٿا“ ڇپايو پر اُهو بسنت جي ترجمي سان پُڄي نہ سگهيو. بسنت کي سنڌ ۾ جواهر جيونن ۾ چٽنگون تي انعام بہ مليو هو.

تيرٿ بسنت قوميءَ ڪان وڌيڪ انتر-راشٽري خيالن جو هو، اِنڪري سندس رچنائن ۾ عقليت پسندي جي جهلڪ صاف نظر اچيٽي. اصل پڇاڙيءَ تائين جڻن ”ساهت سرج“ (١٩٧٩) ۾ لکيٿو، ”ڪلا ڪوڙ نامي، لکو ڪو ملمع ۾ مصنوعيت آهي. ڪلا جيون جي سر-چشمي مان اُٿلي نڪري لي ۾ جيون ئي اُن جي وشيہ آهي، جنهن ڪري زالدگيءَ ڪان ملهن موڙي ڪوڙيڙي جي جار اُٿڻ ڪا

ڪلا ناهي ... ڪن اَڌ مغزين جي لحاظ آهي تہ ڪلاڪار جيترو اهنڪاري عياشي، نپوسنڪ هوندو اوترو واه واه جي لائق آهي، اها اونڌي سمجھ ۽ شت ۽ هلڪڙائي جو عڪس آهي، جا نوينتا (نواڻ) جي شوق ۾ ۽ نئون رونشو ۽ رڏت ايجاد ڪرڻ ۾ ٿي کوهجي وڃي ٿي. حياتيءَ کي عيش لاءِ وَقف ڪري اُن مان شخصي ذميواري خواه سماج سهت جو ويچار خارج ڪرڻ سياڻپ ناهي. ڪي ٻولتا ساماڻا آهن جي ٻوليءَ جي جوڳي اَپياس بنا پاڻ کي اديب ٿا چوائين ۽ نعرا هڻي ناهو وڃائي ”جينيس“ سڏجڻ جا هوڪا ٿا ڏين. انڪري غلط آهي سمجھڻ تہ ٻولي ڪنهن جاهل يا اڌ مغزي جي غلط لکڻ سبب نئين ٿي پوندي آهي.“ هو نقاد لاءِ لکيٿو تہ،”هن کي تنقيد وقت ليکڪ جي ذهني، نفساني، سماجڪ ۽ آرٿڪ حالتن جو بہ اَپياس ڪرڻ کپي.“ تيرٿ بسنت جا اِهي ويچار اَدب جي مقصد توڙي معنيٰ، پرک توڙي پهراءُ (ٻولي) جي اَهميت بخوبي ظاهر ڪن ٿا، جنهن تي خاص طور پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ ۽ سندس ساٿي ترقي پسند ليکڪن بہ زور پئي ڏنو هو. بسنت جي ڪتابن مان پڌرو آهي تہ هوُ بہ پروفيسر ملڪاڻيءَ وانگر مغربي ادب، ادبي اُصولن ۽ لاڙن جو برابر اپياس ڪندو رهيو هو، جن تي ڪجھ اوک ڏوک انهن ڪتابن ۾ هن ڪئي آهي. اُها اوک ڏوک اسانجي ڪن نوَن پٽڪندڙ ليکڪن کي سنئين دڳہ لائڻ ۾ واهر ڪري سگهي ٿي.

بسنت نہ رڳو ساهت زندگيءَ لاءِ نظريي جو قائل هو، پر هو سچائي، صاف گوئي، اِنسانيت ۽ اُصول پرستيءَ جو تہ نجو مجسمو هو. هن ”سچ ڇا آهي“ تي خاص ڪتاب لکيو، جنهن ۾ چيائين : اُهو سيکارڻ جو ناهي. اُهو تلاش آهي. باقي سڪٿو وشواس تہ فلاڻو دين ڌرم ئي سچ آهي، جي اُن ۾ نٿا مڃين سي اونده ۾ آهن، سا ڪا سچ جي ثابتي ناهي. جاڻ ۽ وشواس ۾ فرق آهي ... جيڪي بہ ويچار زندگيءَ کي سهٿو سَبر سرهو بڻائڻ ۽ هلندڙ حال ۾ هُبڪار آڻين، ان ۾ سچ جي

جهلڪ آهي ... حال جي بهتري سچ آهي. هي سنسار مٿيا ناهي، سچ آهي." اهڙو ڪتاب ٻيو سنڌيءَ ۾ ڪونهي. هن ٻيا بہ نرالا ڪتاب لکيا ١ - ڪلچر ٢ - پرڳتي ٣ - جيون جوت (سرشٽيءَ بابت) ٤- اتهاس درشن ٥ - مهاڀارت جو سار. ڪهاڻين، ڪوتائن ۽ ناٽڪن جي ڪتابن کانسواءِ ساهتڪ پرک، ڀاشا گيان ۽ ڪوجنا تي بہ ڪتاب لکيائين. هن ڀانت ڀانت وشين جي ڪتابن سان سنڌي نثر کي هتي جيڪا اوچ ڏني سا ٻئي ڪنهن نہ ڏني.

"گانڌيجي" نالي هن جي ٣ ڀاڱن جي يگاني "گرنٿ" (هڪ هزار صفحن ۾) رڳو جيوني آهي، پر آزادي ۽ ورهاڱي جي هلچل جو اتهاس آهي، جنهن اڳيان اسانجي ٻئي ڪنهن جو "ورهاڱي جي بنياد تي ناول" "ابو" بہ تُڇ لڳي ٿو. "گانڌيجي" جهڙو دلڪش ۽ دلچسپ ٻولي ۾ اتهاسڪ ڪتاب مون ٻيو نہ پڙهيو آهي.

بسنت سان ورهاڱي کان اڳہ دوستي هئي. حيدرآباد ۾ ڀائي ڪشنچند (ڪانگريسي) جي باغ ۾ وشنداس جڳتياڻي، هريسندر روپچند وغيره سان شاگل ڪيا هئم. حيدرآباد ۾ منهنجي شروع ڪيل پروگريسو گروپ (١٩٤٥-٤٦) ۾ شاعر ليکراج عزيز، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، حيدربخش جتوئي، پروفيسر اين. آ. ملڪاڻي، وشنداس جڳتياڻي ۽ گيهيمل مولچنداڻي وغيره سان گڏ ادبي ڪلاس ۾ تيرٿ بسنت پنهنجو لکيل "ميران" ناٽڪ پڙهيو هو. جو مون ڪاليج جي مسلني "قليليءَ" ۾ ڇپيو هو ۽ بسنت هتي انکي سڄي ڪتاب جي روپ ۾ ڇپايو هو.

سندس دوستي ورهاڱي بعد بہ هتي ڀارت ۾ هلي جو نئين دنيا ۾ ٢٥-٣٠ رچنائون (ڪهاڻي، ڪوتا، ليک) ڇپايائين. جڏهن اکل ڀارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا (١٩٥٩) ٿي تہ هو اُن جو وائيس پريزيڊنٽ مقرر ٿيو هو. منهنجو سڀا جي جنرل سيڪريٽريءَ جي ناتي، ساڻس ملڻ ڪرڻ ٿيو ٿيندو هو. سڀا جو ساهتڪ اِنعام ٢٠٠ رپين جو ١٩٦١

۾ پهرين بسنت کي مليو، جو ٽن ڄڻن دلگير، ڊاڪٽر سدارنگاڻي ۽ پرڏان ايم. يو. ملڪاڻيءَ ١٥ آيل ڪتابن مان سندس ڪتاب چونڊيو. اڄ جي سڀا ۾ مهاراشٽر اڪيڊمي وانگر انوقت پرشتاچار يا پاسخاطري نه ٿيندي هئي. سندس ان ”ساهت سار“ ڪتاب کي پوءِ وائومل اوارڊ به مليو. ان کان اڳ سندس سنت ڪنوررام تي لکيل ڪتاب ”ڪنور“ تي پهريون ساهت اڪيڊمي اوارڊ ١٩٥٨ ۾ به مليس جو ڪنهن سنڌي ساهتڪار کي پهرين پهرين عطا ٿيو هو. ان ڪتاب ۾ ڪنوررام جي جيونيءَ کان وڌيڪ سنڌي گيتن جو خزانو پريل آهي.

بسنت جو ١٩٥٧ ۾ لکيل ڪتاب ”ڪنور“ سچ پچ ناياب ته چا اصل شاهڪار آهي. اُن ۾ هن نه رڳو سنت ڪنور جي حياتي ڏني آهي پر سندس ڳاتل سڀ سنڌي ڪلام ۽ ڪافيون (شاه، سچل، سامي، اوحل، درياخان وغيره جون) پر ڪبير، ميران، تلسيداس وغيره جا ڳاتل گيت به ڏنا آهن ۽ انهن سان گڏ سنت ڪنور جيڪي بيت ۽ ڏوهيڙا ڏيندو هو سي به ڏنا اٿس. اصل سنڌي ڪافين ۽ گيتن جو خزانو هڪ سؤ کن صفحن ۾ پکڙيل آهي. نه رڳو ايترو پر بسنت ڪافين، بيتن، سنڌي گيتن ۽ سنگيت جي سمجهاڻي سان گڏ اُن جي پرمپرا ۽ سنڌين جون ريتيون رسمون، ويچار وهنوار به ڏنا آهن. بسنت نه رڳو جيوني ڏني آهي پر سنڌ جو مختصر ڪلچرل، اتهاس ۽ آزادي هلچل ۽ تنگدل ۽ تعصبين جي جهلڪ ۽ سنڌي گيت، سنگيت ۽ سنتن ۽ صوفين جي ميل ميلاپ جو به اثر ڏيکاريو اٿس جيڪو سنت ڪنور جي ڳاتل ڪافين مان به ظاهر آهي جيڪي ٻڌي عام ماڻهو مدهوش ٿيندا آهن. خاص ڪري ”ڪيئن ريجهايان توکي ڪيئن پرچايان. ڏس ڪو ڏانءُ.“ ڪنوررام جي ٻي مشهور ڪافي آهي ”آءُ ڪانگا ڪر ڳالهه مونکي تن ماروئڙن جي. ماروئڙن جي سانگيئڙن جي.“

مرحوم سائين جي. ايم. سيد پنهنجي يادگيرين جي ٻن ڀاڱن

واري ڪتاب جنب گذاريم جن سين (١٩٦٧) ۾ ان ڪافيءَ جي دردیلي اِظهار جي ڏاڍي ساراهہ ڪئي آهي. هن لکيو هو تہ اجا تائين جڏهن ريڊئي تي سندس ڪافي ”آءُ ڪانگا ڪر ڳالهہ مونکي تن ماروئڙن جي“ ٻڌندو آهيان تہ اُن وقت، ڪاڏو ڪائيندو هجان يا پڙهندو هجان، ٻئي ڇڏائجي ويندا آٿم. ڪنهن اونهي غور ۽ فڪر ۾ پئجي ويندو آهيان، ڪيئي خيال دل تي تري ايندا آهن ۽ گهٽيئي سُتل سور جاڳي پوندا آهن ... مونکي اُنوقت ڪنهن مهل گذر ڪري ويل دوستن، سائين، رس رِهاڻين، سندن ڇڏي ويل تڪاڻن، ٽولن، ڪتابن، روايتن جي يادگيري اچيو ستائي، ڪنهن وقت هندن مسلمانن جو شادي، غمي ۾ اچڻ وڃڻ، عاشورن، عيدن، ڏياري دسهڙي جي موقعن تي رندون وراهستون اچيو ياد پون ۽ انهن جي مقابلي ۾ هاڻوڪو زمانو اچيو سامهون بيهي.“ سائينءَ لکيو آهي تہ ”ڀڳت صاحب جي حياتيءَ تي هڪ ناياب ڪتاب شري تيرٿ بسنت لکيو آهي، اُن جي پڙهڻ لاءِ آءٌ ڀڳت ڪنوررام ۽ سنڌي تهذيب جي پياسن کي مشورو ڏيندس.“

مرحوم جي. ايم. سيد جي مٿي ذڪر ڪيل ڪافي اڄ بہ سنڌ جي ڳوٺ-ڳوٺ ۾ عام ماڻهن طرفان ڏاڍي چاهہ ۽ چوچ مان ٻڌي شهيد سنت ڪنوررام کي ياد ڪري روئندا آهن. جڏهن سنڌ هند جي مشهور ۽ بهترين ڳائڻي عابده پروين ڳائيندي آهي تہ ماڻهو ان لاءِ ور ور ڪري ڳائڻ لاءِ اصل منٿون ڪندا آهن. اها ڪافي ۽ ٻي ڪافي ”ڪيئن ريجهايان توکي ڪيئن پرچايان، ڏس ڪو ڏانءَ“ ۽ ڪنور جي ٻين ڪافين سان گڏ عابده پروين جي آواز ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان رڪارڊ ڪري رکيل آهن ۽ ان ڪافيءَ جي ڳائڻ ۾ عابده پروين سنت ڪنوررام وانگر ايشور جو نالو ورتو آهي.

سنڌ توڙي هند ۾ جڏهن بہ هاڻي سنت ڪنوررام تي ڪو بحث مباحثو ٿيندو آهي يا ڪو ڀيهر پڙهندو آهي تڏهن تيرٿ بسنت کي

۽ ضرور ياد ڪيو ويندو آهي ۽ هنجي يادگار ڪتاب ”ڪنور“ مان حوالا ڏنا ويندا آهن ۽ سنڌي هندن ۽ مسلمانن جي من محبت واري رهڻيءَ ڪرڻيءَ تي زور ڏنو ويندو آهي. جيتوڻيڪ ڪي فرقيپرست ۽ الڳاڻ هتي سنڌي هندن مسلمانن جي ان ماضيءَ واري هلت چلت ۽ وهنوار کي وساري هندن ۽ مسلمانن ۾ ويڇو وڌائڻ لاءِ هتي اخبارن جا ڪالم ڪارا ڪندا آهن.

اهڙن شخص کي تيرٿ بسنت جو ڪتاب ”ڪنور“ روشنيءَ جي راهه ڏيکاريندڙ ۽ فرقيپرستيءَ جي اڳيان هماليہ پهاڙ جهڙي رڪاوٽ ثابت ٿيندو آهي. تيرٿ بسنت سڄي عمر ڪنوارو رهيو ۽ ڪابہ ڪامني هن کي شاديءَ جي بنڌڻ ۾ جڪڙي نہ سگهي. پر ڪلڪ ڪلا ئي هن سوروير کي پنهنجي تير ڪمان سان گهايي ڇڏيو. هن ان ڪلڪ ڪلا سان ئي لاهون لڌيون. جنهن پڇاڙيءَ تائين هن سان وفاداريءَ جو ناتو نباهيو. انڪري ئي هو تيهہ ڪتاب شايع ڪري سگهيو ۽ ايترا ٻيا لکيل ڪتاب شايد شايع ٿيڻ ڪانسواءِ رهجي ويس. انهن ڪتابن ۾ هن لڳ ڀڳ ساهت جي سڀني شاخن، (نظم توڙي نثر)، مضمون، تنقيد، ڪهاڻي، ناٽڪ، جيوني ڪلا وغيره کي اوڄ ڏني آهي. مونکي هن جهڙو ساهت کي ايتري گهڻي اُنتي بخشيندڙ هتي ٻيو ڪو ساهتڪار نٿو سجهي.

جيڪڏهن هو شاديءَ جي بنڌڻ ۾ جڪڙيل هجي ها تہ هو ايترو اتاهم ساهت لکي سنڌي جاتيءَ جو نالو روشن نہ ڪري سگهي ها. آلبت اِئين آهي تہ جيون ساٿڻ نہ هئڻ ڪري هنکي حياتيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪافي ڏکيائون ڏسڻيون پيئون هيون جيئن مونکي هنسان دهليءَ ۾ وچي گڏجڻ تي ڏسڻ ۾ آيو هو.

هڪ دفعي مون هنکي دهليءَ ۾ چوٽ تي هڪ اڌ ڍڪيل ڇت هيٺان پنهنجي لاءِ روٽي ٺاهيندو ڏٺو جا هن مونکي پاڻ سان گڏ ويهي کارائي.

آخرين دفعو مان هن سان دهليءَ ۾ ڪماري وينا شرنگيءَ جي ماروئي سنستا طرفان ١٩٨٩ ۾ سڏايل سيمينار ۾ گڏيو هوس جتي مون پيپر پڙهيو هو ۽ هن بہ هڪ بينڪ جي صدارت ڪئي هئي. هن پنهنجي اپياسي علم جي روشنيءَ مان حاضرين جي رهنمائي ڪئي هئي.

هن کي 1990 ۾ پريہ درشني (ممبئي) طرفان انعام مليو جو هو بيماريءَ سبب اچي پنهنجن هٿن سان وٺي نہ سگهيو هو تڏهن پريہ درشنيءَ وارا شري نانڪ روپاڻي وغيره ڪيس دهليءَ ۾ وڃي پنهنجي هٿن سان ڏيئي آيا ۽ مونکي ٻڌايائون تہ هنجي مسڪينيءَ واري حالت ڪين اصل ڏڪ ڏيئي ڇڏيو هو.

هڪ ڏينهن مون اوچتو وينا شرنگيءَ جي ٻڙودي ۾ بسنت سان ٿيل آخرين گڏجاڻيءَ جو احوال اخبار ۾ پڙهيو جنهن ۾ هن لکيو هو تہ هو ٻڌا آشرم ۾ رهي ٿو ۽ سنڌين جي بي قدر سڀاءَ ڪري ڪنهن سان نٿو گڏجي.

هنجي پوءِ اهڙي حالت ٻڌي جو سنڌس ڀاءُ ڪيس ممبئيءَ ۾ وٺي آيو جتي جلدئي هو گذاري ويو. اِئين هيءُ سورهيہ سنڌي سپوت ۽ سچار، صاف گو، خوددار، اصولي، عَظيم ترين اَديب ١٩٩٤ وڃي سانسين سڪالو ٿيو ۽ سدائين لاءِ آمرتا جو پيغام ڇڏي ويو.

(جهوليلال - ١٩٩٤-١٩٩٦)

Sahitik Parkha (Essays) - By A. J. Uttam - Naeen Duniya (Dec. 97) - Rs 20-00

اي. جي. اُتم جا ٻيا ڪتاب

١- ڪشمڪش (سنڌي ڪهاڻيون - ٢ ڇاپا گجراتي ۾ سميت) 1971

٢- هو جهان - هي من (سنڌي ڪهاڻيون) ١٩٩٧

٣- سنڌي ساهت (تنقيد ۽ تحقيق) 1971

٤- ساهت ۽ ساهتڪار (تنقيد ۽ تحقيق) 1974

٥- ٽئگور هڪ جهلڪ (تنقيد ۽ تحقيق) 1961

٦- سنڌي ڪهاڻي ناتڪ تنقيد (تنقيد ۽ تحقيق) 1981

٧- سڄاڳ سنڌ (تنقيد ۽ تحقيق) 1984

٨- منگهارام ملڪاڻي (جيوني، رچنائون ۽ جائزو) 1985

٩- ليکراج عزيز (جيوني، رچنائون ۽ جائزو) 1985

١٠- ڀارت روس دوستي (انعامي ۽ کوجناتمڪ ڪتاب) 1967

١١- ڀارت جو دوست لينن (انعامي ۽ کوجناتمڪ ڪتاب) 1970

١٢- مهاتما ۽ لينن (ٻه اعليٰ شخصيتون ۽ ويچار) 1969

١٣- سوويت سرڳ (سنڌي ۾ رشيا تي پهريون ڪتاب) 1957

١٤- شاهه، سچل، سامي (مرتب : اُتم - تنقيدي مجموعو) 1962

١٥- روپ ۽ ڪلا (مرتب : اُتم - ناٽڪن جو مجموعو)

١٦- ناچُو (مرتب : اُتم - ناٽڪن جو مجموعو)

١٧- پياريون ڳالهيون (مرتب : اُتم - وشو جون ڪهاڻيون)

١٨- جئه بنگلا جئه سنڌي (اُتم جون مرتب ڪيل رچنائون)

١٩- پيار ۽ واسنا (ليئو ٽالسٽاءِ جو ناول - ترجمان - اُتم)

٢٠- انسان جو نصيب (شولو خوف جو ناول - ترجمان - اُتم)

نئين دنيا پبليڪيشن، بي-٩، فلورينا، سيتلاديوي روڊ، ماهم، ممبئي - ١٦.

Naeen Duniya Publication, B-9, Florina, S.T. Road, Mahim, MUMBAI - 16.